

॥ श्रीराम ॥

श्रीदासराम ग्रंथमाला पुष्प क्र. ९२

कूटार्थ बोधिनी

विविध संतांच्या कूट अभंगांवरील
प.पू.सद्गुरू श्रीदासराममहाराज केळकर
यांनी लिहिलेल्या संक्षिप्त टीपांचे विवरण

ॐ

गूढार्थ विवरण : श्री. नारायण रघुनाथ देशपांडे

संपादक

दीपक चंद्रशेखर केळकर

आवृत्ती पहिली

सांगली

सन २०२१

श्रीदासराम ग्रंथमाला पुष्प क्र.९२

कूटार्थ बोधिनी

प्रकाशक :

श्री.गोविंद बालकृष्ण कुलकर्णी,
द्वारा प्रल्हाद गोविंद कुलकर्णी,
क्यू-३०३, मेघमल्हार, डी.एस.के.विश्व, धायरी, पुणे ४११०४१

संपादक :

श्री. दीपक चंद्रशेखर केळकर
घ.नं.८२७, श्रीराम निकेतन, श्री.बापूरावजी केळकरवाडा,
सेनामंदिर रोड, गावभाग, सांगली ४१६४१६.
दूरध्वनी : ०२३३-२३३१७४७ भ्रमणध्वनी : ९८२२००७५२८ / ९४२०५७४५७०

प्रथम आवृत्ती इ.स.२०२१

प्रकाशन दिन : गुरुवार दि.२३.०९.२०२१

प.पू.श्रीअण्णामहाराज केळकर प्रथम पुण्यतिथी (तारखेप्रमाणे)

© सर्व हक्क संपादकाचे स्वाधीन

अक्षर जुळणी :

पॉप्युलर एस.अॅण्ड टी. इन्स्टिट्यूट, सांगली
श्री.भालचंद्र विनायक सहस्रबुद्धे

मुद्रक : एस. बी. ऑफसेट प्रिंटर्स, सांगली

स्वागत मूल्य : रु.१००/-

प्रत मिळणेचे ठिकाण :

श्री. दीपक चंद्रशेखर केळकर
घ.नं.८२७, श्रीराम निकेतन, श्री.बापूरावजी केळकरवाडा,
सेनामंदिर रोड, गावभाग, सांगली ४१६४१६.
दूरध्वनी : ०२३३-२३३१७४७ भ्रमणध्वनी : ९८२२००७५२८ / ९४२०५७४५७०
kelkarnana@gmail.com

संपादकीय

॥ नवल केवढे केवढे । न कळे दासरामांचे कोडे ॥

या उक्तीला अनुसरून असणारा 'कूटार्थ बोधिनी' हा ग्रंथ प्रकाशित होताना मला फार आनंद होत आहे. ज्ञानाची जागृती वेगळी व ज्ञानच अंतर्दामी जागृत असणे ही गोष्ट फारच वेगळी आहे. असे जागृत ज्ञान माझे आजोबा प.पू.श्रीदासराममहाराज तथा दादामहाराज यांना बालपणीच प्राप्त झाले होते. "तैशी दशेचि वाट न पाहता । वयसेचिया गावा न येता । बाळपणीच सर्वज्ञता । वरी तया ते ॥" (ज्ञा.६-४५३). या ज्ञानेश्वरीतील ओवीप्रमाणे, आमच्या दादांची अवस्था होती किंवा 'उपजताचि ज्ञानी ।' अशी अवस्था आमच्या दादांची होती.

श्रीदादांच्या वाचनात दररोज त्यांचे सद्गुरू श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस यांचे चरित्र व कैवल्य वैभव हे दोन ग्रंथ प्रामुख्याने असायचे. 'कैवल्य वैभव' हा ग्रंथ गुरुवर्य श्रीदादामहाराज कोटणीस यांनी इ.स.१९२६ साली प्रसिद्ध केला. या ग्रंथात "पारमार्थिक कूटे" या शीर्षकाखाली विविध संतमहात्म्यांचे एकूण ८८ कूट अभंग आहेत. या एकूण ८८ कूट अभंगांपैकी आमच्या दादांनी ५५ अभंगांवर, त्यांचा अर्थबोध होण्यासाठी संक्षिप्त टीपा लिहिल्या. या सर्व टीपा श्रीदासराम लेखन वही क्र.४४ व ४४-अ यात लिहिलेल्या आहेत. या ८८ अभंगांपैकी फक्त ५५ अभंगांवर टीपा का लिहिल्या हे आत्ता सांगता येत नाही. परंतु त्यांना जे अभंग आवडले असतील अशा अभंगांवर त्यांनी या टीपा लिहिल्या असाव्यात असे वाटते. यातील बरेचसे कूट अभंग माझे पणजोबा श्रीमामांच्या व श्रीदादांच्या कीर्तनात विषयानुरूप यायचे. यातील महत्त्वाची आणि विशेष बाब म्हणजे, श्रीदादांनी आपल्या वयाच्या २३व्या वर्षी व मोजून ६ दिवसात (दि.९.०३.१९४३ ते १४.०३.१९४३) या टीपा लिहून पूर्ण केल्या आहेत.

तसेच कूटार्थ बोधिनी या ग्रंथामध्ये शेवटी परिशिष्ट या शीर्षकाखाली श्री श्रीधरस्वामी यांच्या 'नाथाच्या घरची उलटीच खून' या अभंगावरील श्रीदासराममहाराज लिखित विवरण समाविष्ट केले आहे.

आपल्या सर्वच संतांनी अभंगांद्वारे जनांस बोध केला आहे. तर त्यातील काही संतांनी रुपकाद्वारे जनांस बोध केला आहे. यात प्रामुख्याने जोशी, वासुदेव, आंधळा, पांगळा, मुका, खेळिया, कोल्हाटी, सौरी इ. अभंग येतात. अशाच अभंगांपैकी कूट अभंग म्हणून एक वाङ्मय प्रकार आहे. कूट अभंग जर बघितले तर या अभंगांचा सहजपणे अर्थ कळत नाही. त्यामध्ये काहीतरी गूढ अर्थ लपलेला असतो. बाह्य दृष्टीने हे अभंग बघितले तर वेगळाच अर्थ वाटतो. पण त्यामध्ये सांगितलेला गर्भित अर्थ हा वेगळाच असतो. कूट रचनेचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्यातील शब्दांचे अर्थ आहे तसे घेतल्यास, रचनेतील आशयाचा अर्थबोध होत नाही. शिवाय विसंगतीमधून संगतीचा प्रत्यय आपल्यापुढे उभा रहातो. जेव्हा एखादी गोष्ट सहज सांगता येत नसेल अथवा अनुभव हे शब्दात आणता येत नसतील, तर ते वेगळ्या अंगाने (अँगलने) लोकांपर्यंत पोहोचविण्यासाठी सहेतुक व उद्देशपूर्ण अशी रचना घडते असे मला वाटते. म्हणून कूट अभंगांना अत्यंत महत्त्व आहे. या ग्रंथातील बरेच अभंग हे संत गाथ्यात उपलब्ध झालेले आहेत. परंतु उर्वरीत अभंग हे कोणत्याही संतगाथ्यात उपलब्ध झाले नसल्याने ते 'कैवल्य वैभव' या पूर्वी प्रकाशित झालेल्या ग्रंथाप्रमाणे घेतलेले आहेत.

कीर्तनकार सहसा असे कूट अभंग कीर्तनाकरिता घेत नाहीत, कारण त्याचा अन्वयार्थ लागणे अवघड असते. याकरिता संतवाङ्मयाचा गाढा व सखोल अभ्यास असणे आवश्यक आहे. तरच या अभंगांच्या अर्थाचा उलगडा होणे शक्य आहे. अशा या कूट अभंगात वाच्यार्थाहून वेगळा असा गूढार्थ व तात्पर्यार्थ शोधायचा असतो.

अशा या कूट अभंगांच्या संक्षिप्त टीपा आमच्या श्रीदादांनी लिहून

ठेवल्या आहेत. पण त्या संक्षिप्त टीपेवरून माझ्यासारख्या व्यक्तिला अर्थ बोध झाला नाही, म्हणून या अभंगांवरील संक्षिप्त टीपा हा मुख्य पाया (बेस) धरून याचे विवरण करावे अशी श्रीदादांचे अंतरंगातील शिष्य श्री. नारायणराव देशपांडे यांना मी विनंती केली. या विनंतीस अनुसरून त्यांनी योगिक मार्गाने या अभंगांचे अत्यंत अभ्यासपूर्ण विवरण केले आहे. तसेच त्यांनी श्रीदादांना अपेक्षित असलेला सहजयोग व स्वरूपानुसंधान या अंगाने हा अर्थ स्पष्ट केला आहे. त्यांना धन्यवाद द्यावेत तेवढे थोडेच आहेत. मी त्यांना धन्यवाद दिलेले आवडणार नाही, पण ते खरेच या कौतुकास पात्र आहेत. अशाप्रकारे श्री. नारायणरावांनी "श्रीदासरामांचे कोडे" सोडविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

आणखी एक गोष्ट नमूद करावीशी वाटते की अशा कूट अभंगांवरील सार्थ ग्रंथ आजपर्यंत कुठे प्रसिद्ध झाला असेल असे मला वाटत नाही. आपलाच हा पहिला प्रयत्न आहे.

अशा या 'कूटार्थ बोधिनी' ग्रंथास पुणे येथील संत वाङ्मयाचे गाढे अभ्यासक विद्यावाचस्पती श्री. अजित कुलकर्णी, स्वामी माधवनाथांचे उत्तराधिकारी व ज्येष्ठ आणि श्रेष्ठ असणारे आमचे प.पू. स्वामी मकरंदनाथ व मुरगुड येथील सुप्रसिद्ध असणारे अधिकारी संत प.पू. श्री श्रीकृष्ण देशमुख तथा काकाजी यांनी अभ्यासपूर्ण अभिप्राय लिहून दिले आहेत. त्याबद्दल मी त्यांचा कृतज्ञ आहे.

अशा या 'कूटार्थ बोधिनी' या ग्रंथातील कूट अभंगांचा अर्थ व त्याचा बोध मला व्हावा अशी प्रार्थना माझे सद्गुरू श्रीदासराममहाराज, माझे पितृदेव प.पू. सद्गुरू श्रीअण्णा यांच्या चरणी करतो आणि येथेच लेखणीस विराम देतो.

सांगली.

दीपक चंद्रशेखर केळकर

दि. १३.०८.२०२१

प्रस्तावना

मराठी सारस्वतांमध्ये संत साहित्याचे दालन हे अत्यंत समृद्ध व दैदिप्यमान आहे. संतवाङ्मयामध्ये 'अभंग' हा खास प्राचीन तसेच जनमानसात रुजलेला काव्यप्रकार आहे. तसेच अभंग हा एक वृत्त/छंद म्हणूनही ओळखला जातो. सर्व संप्रदायातील संतांच्या वाङ्मयात अभंग या काव्यप्रकाराचा व छंदाचा विपुल प्रमाणात उपयोग केलेला दिसून येतो. हा काव्यप्रकार प्रामुख्याने पारमार्थिक व आध्यात्मिक आशयाच्या अभिव्यक्तीसाठी वापरला जातो. अशाप्रकारच्या अभंगांमधून, भक्ति, कर्म, ज्ञान व उपासना तसेच नैतिक आचरण, साधन व साक्षात्कार अशा विविध विषयांची मांडणी केलेली आहे.

अभंगांचेही विविध प्रकार आढळून येतात. परमार्थातील विविध विषयातील आशय स्पष्ट करण्यासाठी, संतांनी विविध प्रकार हाताळले आहेत. यातील आशयाच्या अभिव्यक्तीसाठी, त्या विषयाला अनुरूप असा काव्यप्रकार निवडलेला असतो. भारूड, गवळणी, जोगवा, गोंधळ, पिंगळा असे विविध प्रकार अभंगामध्ये दिसून येतात. अशाच अभंगांपैकी 'कूट' अभंगाचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. यापैकी कूट अभंग रचनेचा थोडक्यात आढावा घेऊ.

१. गूढ अभंगांचे स्वरूप :-

कूट अभंगांमधील 'कूट' हा शब्द महत्त्वाचा आहे. 'कूट' या शब्दाचा अर्थ 'गूढ' अगर 'गूढ उक्ती' असा आहे. अशाप्रकारच्या

अभंगांमधून एकप्रकारची गूढता जाणवते. कूट अभंगांमध्ये काही शब्द, काही गोष्टी अशाप्रकारे मांडलेल्या असतात की, त्याचा अर्थ सहजपणाने लक्षात येत नाही. त्यामध्ये काही काहीएक रहस्य लपल्याचे जाणवते. परंतु त्याचा अर्थ लागत नाही. त्याचा सकृतदर्शनी एक अर्थ संभवतो, परंतु त्याचा खरा अर्थ/गर्भित अर्थ वेगळाच असतो.

२. गूढ अभंगांचा उद्देश :-

अशाप्रकारचे कूट अभंग लिहिण्यामागे संतांचा काय उद्देश होता? सामान्यजनांना पारमार्थिक उपदेश करण्याच्या हेतूने संतांनी अभंगरचना केलेली आहे. सर्वसामान्य संसारी जीव, संसारातील भवतापाने दुःखी असतात. संसाराच्या भवसागरातून त्यांची सुटका व्हावी, त्यांना आत्मसुख अनुभवता यावे, त्यांचे जीवन कृतार्थ व्हावे, या हेतूनेच विविध अभंगाद्वारा संतांनी उपदेश केला आहे. संत एकनाथांची 'भारूड' प्रसिद्ध आहेत. 'भारूड' याचा मूळ शब्द 'बहुरूड' असा आहे. सर्वसामान्यांच्या जीवनामध्ये रूढ असलेल्या परंपरेचा आधार घेऊन भारूडाची रचना केली आहे. हीच गोष्ट गवळणी, गोंधळ, जोगवा याबाबतही म्हणता येते.

गूढ अभंगातील रचनेमधील गूढ शब्द व त्यातून निर्माण होणाऱ्या अर्थवैचित्र्यामुळे, सामान्य जनतेचे लक्ष आपोआपच त्याकडे वेधले जाते. यातून सर्वसामान्य लोकांपर्यंत आपला पारमार्थिक संदेश व्यवस्थित व सहजपणाने पोहोचावा या उद्देशानेच, संतांनी कूट अभंगांची रचना केली आहे.

३. कूट अभंगांची वैशिष्ट्ये :-

या कूट अभंगांपैकी काही अभंग केवळ तीन-चार चरणांचे तर काही अभंग दीर्घ स्वरूपाचे आहेत. काही अभंगांमध्ये विषयाला अनुसरून एखादी सलग घटना दिलेली असते, तर काहींच्यामध्ये अतर्क्य अशी स्फुट अवतरणे दिलेली असतात. या रचनेचे दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे, यातील शब्दार्थापेक्षा, त्याचा गूढ अर्थ वेगळाच असतो, तर काही ठिकाणी त्याच्या स्थूल शब्दार्थापेक्षा, त्यातून उत्पन्न होणारा लाक्षणिक अर्थ निराळा असतो.

४. कूट अभंगावरील श्रीदासराममहाराजांच्या संक्षिप्त टीपा:-

प्रस्तुत ग्रंथामध्ये विविध संतांनी लिहिलेल्या काही कूट रचनांचा समावेश केलेला आहे. ही ५५ कूट पदे 'कैवल्यवैभव' या ग्रंथामधून घेतलेली आहेत. श्रीदासराममहाराजांनी ह्या कूट अभंगांवरती संक्षिप्त टीपा लिहिलेल्या आहेत. तसेच या कूट अभंगातील गूढ अर्थाचे विवरण सुलभ होण्यासाठी, त्यांनी काही संतांची अवतरणेही दिलेली आहेत.

चिमडसंप्रदाय हा रेवणसिद्धांपासून चालत आलेला सिद्धसंप्रदाय आहे. हा 'गुरूमार्ग' असून, येथे भक्तियुक्त योगमार्गाला प्राधान्य दिलेले आहे. स्वरूपाचा साक्षात्कार हे ध्येय आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानात योगाचे स्थान वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. मोक्षाची अवस्था अगर मुक्ती प्रत्यक्षात आणण्यासाठी, ज्या मार्गाचा अवलंब करावा लागतो अगर ज्या मार्गाने जावे लागते, जी साधना करावी लागते, याचे दर्शन योगशास्त्रामध्ये केलेले असते. येथे चिमडसंप्रदायामध्ये योगाचे अंतर्गत असलेली

'प्राणोपासना' आहे. सुषुम्नामार्गे ऊर्ध्वगामी प्राणगतीमध्ये नाद प्रकाशाचा अनुभव येथे महत्त्वाचा आहे. त्यामुळे येथे चिमडसंप्रदायिक श्रीदासराममहाराजांनी ज्या संक्षिप्त टीपा लिहिलेल्या आहेत, त्या योगमार्गाला धरून आहेत. त्यामुळे प्रस्तुत ग्रंथातील अभंगांचे विवरण यौगिक अंगाने करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ह्या अभंगांचा अर्थ अन्य प्रकारानेही केला जाऊ शकतो. परंतु श्रीदासराममहाराजांना अपेक्षित असा सहजयोग व स्वरूपानुसंधानाच्या अंगाने हा अर्थ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

प्रस्तुत ग्रंथामध्ये अनेक संतांच्या कूट रचनांचा समावेश आहे. त्यांचा संक्षिप्त परिचय खालीलप्रमाणे :-

अ) श्रीज्ञानदेवांचे कूट अभंग :-

महाविष्णूचे अवतार व संतजनांचे प्राण असलेल्या श्रीज्ञानदेवांना 'माऊली' म्हणून संबोधले जाते. आत्मज्ञानाचा राजा असलेल्या श्रीज्ञानदेवांना, श्रीनामदेवांनी 'ज्ञानराज माझी योग्यांची माऊली' असे म्हटले आहे. श्रीज्ञानदेवांनी लिहिलेले सात कूट अभंग येथे समाविष्ट आहेत. यापैकी 'काट्याच्या अणिवर' हा अभंग प्रसिद्ध आहे. श्रीदासराममहाराजांनी या अभंगाच्या दोन प्रकाराने लिहिलेल्या संक्षिप्त टीपा उपलब्ध आहेत. त्यानुसार या अभंगाचे दोन प्रकाराने विवरण दिलेले आहे. 'ऐसा गे माय कैसा' या पदामधून ब्रह्मरूप झालेल्या योग्याची लक्षणे सांगितलेली आहेत. 'हे विश्वचि माझे घर' अशी व्यापक जाणीव धारण केल्याने, त्यांच्या सर्व पदांमधून व्यक्त

झालेले अद्वैत तत्त्वज्ञान हे भक्तिच्या पायावर उभे असल्याचे दिसून येते.

दुसरे वैशिष्ट्य म्हणजे, केवळ आपले गुरू श्रीनिवृत्तीनाथ यांच्या कृपेने, हे सर्व घडते आहे, असा शरणागतभाव व गुरुनिष्ठा त्यांच्या सर्व पदांमधून व्यक्त होताना दिसते.

ब) श्रीनामदेवांचे कूट अभंग :-

येथे श्रीनामदेवमहाराजांचे पाच कूट अभंग दिलेले आहेत. संतशिरोमणी श्रीनामदेवांनी भागवतधर्माची ध्वजा घेऊन भारतभर भ्रमण केले. 'नाचू कीर्तनाचे रंगी । ज्ञानदीप लावू जगी ॥' असे ब्रीद ते उराशी बाळगून होते. त्यांनी लिहिलेल्या 'आम्ही लटके ना बोलू' या अभंगामध्ये साधनमार्गाचा अनुभव सांगितला असून, 'वाय्याने दुनिया गेली' या पदामधून निर्गुण साधनेचे वर्म सांगितले आहे. त्यांनी आपल्या पदांमधून, विविध विषयांना स्पर्श करून समाज प्रबोधन केले आहे. एकूणच - चित्तशुद्धी होऊन, ईश्वरप्राप्तीसाठी काय केले पाहिजे, याचे मार्गदर्शन त्यांच्या पदांच्यामधून केलेले दिसून येते.

क) श्रीएकनाथांचे कूट अभंग :-

श्रीज्ञानदेवांनंतर सुमारे २५० वर्षांनी श्रीनाथमहाराजांचा जन्म झाला. शांतीब्रह्म श्रीनाथमहाराजांचे 'ज्ञानदेव' हे परम श्रद्धास्थान होते. वारकरी संप्रदायाच्या इमारतीचे ते स्तंभ आहेत. श्रीनाथांनी भारुड, गवळणी, जोगवा, गोंधळ अशा अनेक प्रकारच्या रचना करून

जनजागृती केली. त्यांनी आपल्या कूट अभंगांमधून वेगवेगळ्या रूपकाद्वारे, समाजातील दांभिकपणावर कोरडे ओढले आहेत. त्यांच्या कूट अभंगातील भाषा तुलनेने सोपी, मनोवेधक असून, त्यामधून गहन, गंभीर व उद्बोधन करणारा आशय समाविष्ट असतो. 'सत्वर पाव गे मला' सारख्या त्यांच्या कूट अभंगांमधून, स्वरूप प्राप्तीसाठी कोणते साधन करावे व त्याचा अनुभव कसा घ्यावा, हे सांगितले आहे.

ड) श्रीतुकाराममहाराजांचे कूट अभंग :-

श्रीतुकाराममहाराज हे सतराव्या शतकातील भागवत संप्रदायातील महान संत होऊन गेले. वारकरी वैष्णव संप्रदायाचे कळस होऊन राहिलेल्या श्रीतुकाराममहाराजांना, 'जगद्गुरू' म्हणून ओळखले जाते. या ग्रंथात सर्वात जास्त म्हणजे अकरा अभंग श्रीतुकाराममहाराजांचे आहेत. 'निरंजन वनी देखियली गाय' या कूट अभंगात, गायीचे रूपक वापरून, येणारे यौगिक अनुभव सांगितले आहेत. 'आम्हा घरी एक गाय' या अभंगातून पांडुरंगाला दुभत्या गायीची उपमा दिलेली आहे. श्रीतुकाराममहाराज हे सगुण पांडुरंगाचे उपासक आहेत. या अभंगात त्यांनी सगुण व निर्गुणाचा समन्वय दाखविला आहे. अनेक अभंगातून त्यांनी सामाजिक व्यंगावर बोट ठेवून, लोकशिक्षणाचे काम केले आहे. अभंगरूपाने सर्वांचे हृदयी स्थित असलेल्या श्रीतुकाराममहाराजांनी आपले अवघे आयुष्य, ईश्वराच्या प्राप्तीसाठी/आत्मबोधासाठी निष्ठेने कसे घालवावे याचे मार्गदर्शन, ह्या अभंगामधून केलेले आहे.

इ) श्रीमुक्ताबाईंचे कूट अभंग :-

येथे श्रीमुक्ताबाईंचे तीन अभंग आलेले आहेत. श्रीज्ञानदेवांच्या भगिनी श्रीमुक्ताबाई ह्या श्रेष्ठ योगिनी होत्या. 'मुंगी उडाली आकाशी' ह्या बहुचर्चित कूट स्वरूपाच्या अभंगातून योगमार्गातील खुणा त्यांनी सांगितलेल्या आहेत. त्यांच्या सर्वच अभंगातून अध्यात्माचा खोलवरचा अर्थ प्रतीत होतो.

ई) श्रीजनाबाईंचे कूट अभंग :-

येथे श्रीजनाबाईंचे दोन अभंग आहेत. श्रीजनाबाई ह्या संत नामदेवांच्या कुटुंबाशी एकरूप झालेल्या होत्या. संतसंग व श्रद्धा भक्तिच्या योगे 'देव खाते, देव पिते' अशी त्यांची स्थिती झालेली होती. त्यांचा 'खंडेराया तुज करिते नवस' हा अभंग प्रसिद्ध असून, त्यामध्ये त्यांनी परमार्थात सर्व उपाधींचा त्याग करून, 'एकटेपणात' येण्याचे महत्त्व सांगितले आहे.

उ) अन्य संतांचे कूट अभंग :-

प्रस्तुत ग्रंथात अन्य संतांच्या अभंगांपैकी, श्रीहरिबुवा यांचे नऊ, श्रीचांगदेव व श्रीकेशवस्वामींचे प्रत्येकी दोन तसेच श्रीधरस्वामी, मुक्तेश्वर, दिनकरस्वामी व केसरी यांचे प्रत्येकी एक, असे अभंग समाविष्ट आहेत. श्रीहरिबुवांच्या 'मुंगिचिया डोळा रचियेले देऊळ' व 'नार झाली गरोदर' सारख्या अभंगातून, अतर्क्य व विपरित गोष्टींची उदाहरणे देऊन, पारमार्थिक साधनमार्गाचे वर्णन केले आहे. 'पाढा नवाचा

वाचिता' मध्ये 'नऊ' या संख्येला ब्रह्माची उपमा देऊन केलेले पद, लक्षवेधी आहे. याशिवाय अन्य संतांच्या कूट अभंगातील अद्भूत व गहन रचनेमधील गूढार्थांचे आकलन होताच, त्याचा पारमार्थिक अर्थ खूपच व्यापक व सखोल असल्याचे लक्षात येते.

सारांशाने सांगावयाचे झाल्यास, वरील सर्वच कूट अभंगांची बाह्य रचना, त्यातील शब्द व संकल्पना या गूढ व अद्भूत स्वरूपाच्या वाटतात व त्यामुळे त्या अनाकलनीय होतात. परंतु त्याचा सूक्ष्मार्थ तसेच लाक्षणिक अर्थ पाहता, या रचना म्हणजे, परमार्थातील वाटचालीमधील शुद्ध अंतःकरण, साधन व साक्षात्कार, यांचा स्वानुभवाने मांडलेला जणू आलेखच आहे, असा प्रत्यय येतो.

बहुप्रसवता हे संत वाङ्मयाचे एक लक्षण असल्याने, अशा कूट रचनेचे अनेकप्रकाराने अर्थ लावता येतात. कूट अभंगांच्या सूक्ष्म अर्थाचा शोध घेणे ही अत्यंत कठीण गोष्ट आहे. याचे कारण म्हणजे, त्यातील शब्दांची गूढता व अर्थाचे काठिण्य. त्यातील अतर्क्य घटनांची सुयोग्य गुंफण करून, त्याचा अर्थ शोधणे हेही अवघड आहे. त्यामुळेच ह्या अभंगांचे विवरण करताना, त्या पदातील व्याकरण, त्यातील शब्दांचा अर्थ व त्यामध्ये वापरलेली भाषा, याकडे विशेष लक्ष दिलेले नाही. त्याऐवजी त्या अभंगामधील मौलिक पारमार्थिक विचार, योगाच्या अंगाने त्यामध्ये सांगितलेले असून, यांचा साकल्याने व सारांशाने विवरण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

अशा गूढ काव्याचा अर्थ तोच जाणू शकेल, ज्याला त्याचा अनुभव असेल. आत्मसाक्षात्कारी श्रीदासराममहाराज हे निगूढमठी

स्थित असल्याने, तेच या अभंगातील गूढता जाणू शकतात. त्यांनी यातील प्रत्येक अभंगाच्या अखेरीस, संक्षिप्त टीपा देऊन, त्यातील अर्थाची उकल केली आहे, त्यातील कोडे सोडविले आहे. त्यांच्याच शब्दांना एकत्रित गुंफण्याचे काम, त्यांनीच मजकडून करवून घेतले आहे. वास्तविक ती माझी योग्यता नाही, तो माझा अधिकार नाही. परंतु माझे सद्गुरू श्रीदासराममहाराज यांची कृपा व प.पू.अण्णांचे निःसीम प्रेम यामुळे हे शक्य झाले आहे. गु.भ.प. श्रीदीपकनाना यांनी सद्गुरू श्रीदासराममहाराजांची अशाप्रकारे वाङ्मयीन सेवा करण्याची संधी दिल्याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. आज प.पू. श्रीअण्णा हवे होते एवढेच. जास्त लिहिता येत नाही.

अखेरीस भगवान सद्गुरू श्रीनिंबरगीकरमहाराज, प.पू. सद्गुरू श्रीमामामहाराज, प.पू.सद्गुरू श्रीदासराममहाराज, प.पू.सद्गुरू श्रीअण्णामहाराज यांचे चरणी अनेक दंडवत घालतो व ही प्रस्तावना पुरी करतो.

सांगली

दि. २४.०३.२०२१

(श्रीमामामहाराज केळकर जयंती)

श्रीदादांचा चरणरज,

नारायण देशपांडे

* प्रकाशकाचे मनोगत *

प.पू.सद्गुरू श्रीदासराममहाराज यांचे अनेक प्रकारचे लेखन आहे. त्यामध्ये टीका, विवरणे, अभंग, पदे, लेख, आरत्या, पोवाडे, जन्माख्यान असे बहुविध कंगोरे आहेत. सर्वच लेखन अतिशय प्रासादिक व अनुभवाचे बोल असे आहे.

‘कैवल्य वैभव’ या ग्रंथात प.पू.श्रीतात्यासाहेबमहाराज यांच्या कीर्तनात येणारी बरीच पदे संग्रहित केलेली आहेत. त्यामध्ये बऱ्याच कूट पदांचा समावेश आहे. कूट अभंगांमध्ये अनेक विशिष्ट संज्ञांचा वापर केलेला असतो. त्याचा नेमका अर्थ समजल्याशिवाय पदाचे आकलन होत नाही. श्रीदासराममहाराजांनी या संज्ञांचा संक्षिप्त अर्थ लिहून ठेवला होता. त्याच्याच आधारे श्रीदासराममहाराज यांचे शिष्य व साधक श्री. नारायणराव देशपांडे यांनी या पदांचे गूढार्थ विवरण लिहून आमच्यासारख्या साधकांची फार मोठी सोय केली आहे.

या ग्रंथाच्या प्रकाशनाची अमूल्य संधी मला मिळाली याचा मला खूपच आनंद होत आहे. उत्तरोत्तर माझेकडून गुरूघराण्याची अशीच सेवा घडत राहो ही सद्गुरूंचे चरणी प्रार्थना!

ग्रंथप्रकाशनासंदर्भात श्री. दीपकनाना यांनी मला प्रकाशन सेवेची संधी दिली याबद्दल मी त्यांचा ऋणी आहे. या ग्रंथाच्या कामी श्री. रमेशकाका लाळे व श्री. प्रसन्न गोखले यांनी फारच कष्ट घेतले आहेत. तसेच टाईप सेटिंगचे काम श्री. भालचंद्र सहस्रबुद्धे तर मुखपृष्ठ डिझाईनचे काम श्री. सागर मोहिते यांनी आणि छपाईचे काम मे. एस.बी. ऑफसेट प्रिंटर्स यांनी उत्तमप्रकारे केले आहे. याबद्दल या सर्वांचाच मी खूपच आभारी आहे. या सर्वांना मनापासून धन्यवाद.

॥ राजाधिराज सद्गुरूनाथमहाराज की जय ॥

गोविंद बाळकृष्ण कुलकर्णी.

अभिप्राय - १

श्रीरामनिकेतन, सांगली येथील ह.भ.प. श्रीदीपकभाऊ केळकर यांचे पूर्वसूरी श्रीदासराममहाराज यांनी 'कूट' अभंगांवर संक्षिप्त टीपा लिहिल्या आहेत. त्याविषयी ही चिंतनिका आहे. त्यावर मी काही चिंतन व्यक्त करणे म्हणजे काजव्याने सूर्याला ओवाळण्यासारखे होईल.

अभंग हा काव्यप्रकार आहे. ज्या काव्यातून शाश्वत परमेश्वराची ओळख होते. त्यातून परमात्म्याची ओळख होते. या अभंगांच्या स्वरूपावरून त्यांचे प्रकार केले जातात, ते असे :- मंगलाचरणाचे अभंग, भूपाळ्या, वासुदेव (सूर्योदयाला म्हटले जाणारे अभंग), भारूड, गोंधळ, पिंगळा इ. अभंगासह 'कूट' अभंगाचेही चिंतन असते. या चिंतनिकेत श्रीदासराममहाराजांनी यातील निवडक अभंगावरील लिहिलेल्या संक्षिप्त टीपा व त्यांचे श्रीनारायणराव देशपांडे यांनी केलेले गूढार्थ विवरण उलगडून आपल्यासमोर ठेवले आहे. त्याचे चिंतन करून आपण साधकांनी पारमार्थिक अधिकारी व्हावे ही संपादकाची इच्छा आहे.

या 'कूटार्थ चिंतनिकेत' वारकरी प्रमुख ७ संत व ४ समर्थ सांप्रदायी संतांचा समावेश आहे. या अभंगातून ज्ञान, कर्म, भक्तीचे मार्गदर्शन, याबरोबर 'योग' या विषयी मार्गदर्शन केले आहे. माऊली ज्ञानदेवांनी प्राधान्याने योग विषयाला धरून मार्गदर्शन केले आहे. त्यांनी योग विश्वात कूट अभंग केले आहेत. संत नामदेव, जनाबाई, एकनाथ, तुकाराम यांनी नैतिकता, रुढी, परंपरा याविषयी लिहिले आहे. या रचनांमधून मनुष्याने सदगुण अंगिकारासाठी अवगुण

त्यागासाठी व ज्ञानप्राप्तीसाठी मार्गदर्शन आहे. सकृतदर्शन, या 'कूट' अभंगांचा अर्थ विपरीत वाटेल, गूढ वाटेल, पण पारमार्थिक अर्थ जीवाला जावून भिडतो. उदा. नाथांचा अभंग म्हणजे 'भवानी आई रोडगा वाहिन तुला ।' जीव या अभंगाच्या अर्थाने चिंब होऊन जातो.

या सर्वातून प्रपंच्याची नश्वरता व प्रपंच्याची निःसारता लक्षात येते. तसेच संतांच्या मनातील हे सहजोद्गार दिसून येतात. या तळमळीतून साधकांना अखंड शांती व आनंद देण्याचे सामर्थ्य या अक्षरवाडूमयात असते. या कूट अभंगांच्या भाषाशैलीत संतांच्या स्वभावाचाही प्रभाव असतो. 'कूट' अभंगातील भाषा फणसाप्रमाणे असते. वर वर यांची रचना ओबडधोबड असते, पण त्याचे अर्थरूपी गरे हे रस व स्वाद निर्माण करतात.

वास्तविक, मानवी जीवनात वैयक्तिक व सामाजिक जीवनात संग्राम हा अखंड सुरू असतो. कधी तो सूक्ष्म असतो, तर कधी तो तीव्र स्वरूपाचा असतो. त्यातून जीवनात अस्वस्थता येते. तसेच अंतःकरणातही षड्रिपूंन्चाही सामना करावा लागतो. कुटुंबात व समाज याच्याशीही सामना करावा लागतो. तुकाराममहाराज म्हणतात, 'रात्रंदिस आम्हावरी युद्धाचा प्रसंग ।'. यांनी व्यक्ती व समाज सुरक्षित राहू शकत नाही. त्यासाठी संतांनी आपल्या साधनेने, तपाने, शांततेसाठी कधी सरळ, कधी आडमार्गाने तर कधी गूढार्थाने तो विषय सांगून लोकांच्यात व समाजात जागृती केली आहे. अध्यात्म ज्ञानाने व भक्तीप्रेमाने, परिस्थितीवर मात करता येते. यासाठी श्रद्धा, साधनेची चिकाटी व धैर्य असावे लागते, तेव्हा भविष्यकाळ उज्ज्वल होतो. या भावाने भगवंत प्राप्त होतो. यातून मिळणारा आनंद कसा असतो तर या अभंगांच्या शब्दातून अर्थ, त्यामागून उत्कट भाव आणि विशुद्ध

सोळा

भावातून, कैवल्य स्वरूपाची प्राप्ती होते. तसेच समाधि अवस्था, भगवद्भक्ती व त्यानंतर निरासक्त भावाचा कर्मयोग प्रकट होतो. तेव्हा या अभंगांकडे विशुद्ध अंतःकरणाने, उत्कट श्रद्धेने व असीम निष्ठेने पहावे व जीवन कृतार्थ करावे.

श्रीदासराममहाराजांनी आपल्या दिव्य स्फुरणातून कूट अभंगांच्या संक्षिप्त टीपा लिहिल्या व त्या आधारे श्री. नारायणराव देशपांडे यांनी त्यांचे गूढार्थ विवरण करून संतांच्या अंतर्भावाला स्पर्श केला आहे. त्यामुळे त्याचे मूल्य वाढले आहे. याला एक तरल अर्थ प्राप्त झाला. परिशिष्टामध्ये श्रीधरस्वामींच्या अभंगावरील श्रीदासराम महाराजांनी लिहिलेल्या विवरणाने या ग्रंथाला एक निराळीच प्रतिष्ठा प्राप्त करून दिली आहे. येथे प्रत्येक अभंगाचा परामर्श घेणे उचित होणार नाही. परंतु एक म्हणता येईल, हा एक वेगळा हृद्स्पर्शी प्रयत्न आहे.

पारमार्थिक काव्य हे जीव-शिव ऐक्यासाठी असते. थोड्या शब्दातून मोठा आशय व्यक्त करतात. त्यातून अध्यात्मिक आनंद मिळतो. तसेच नाथराय व तुकारामांनी समाजातील दोषांवर बोट ठेऊन, समाज जागृती केली. समर्थ म्हणतात, 'देहे बुद्धि ते आत्मबुद्धि करावी'. तेव्हा या चिंतनाकडे पाहून साधक, वाचकांनी याचा आनंद घ्यावा. तसेच श्रीमाता रुक्मिणी व श्रीपांडुरंग व माऊली श्रीज्ञानदेवांच्या चरणी नमस्कार करून प्रार्थना करतो, सर्वांचे मंगल होवो.

पुणे

विद्यावाचस्पती अजित कुलकर्णी

दि.२१ जून, २०२१

अभिप्राय - २

प.पू.सद्गुरू श्रीदासराममहाराज ऊर्फ दादामहाराज केळकर यांनी संतांच्या कूट अभंगांवर लिहिलेल्या संक्षिप्त टीपा व त्यावरील श्रीनारायणराव देशपांडे यांनी केलेले गूढार्थ विवरण, असा हा ग्रंथ प्रकाशित होत आहे, हे परमार्थप्रेमीयांचे भाग्यच आहे. श्री. दीपकदादा यांनी अभिप्राय लिहिण्यासाठी हा ग्रंथ माझ्याकडे पाठविला, ही माझ्यावर झालेली महाराजांची कृपाच आहे असे मी समजतो.

प.पू.श्रीदादामहाराज हे आत्मदर्शनाच्या उद्देशाने नामाचा अवलंब करीत, योगसाधनेचा पुरस्कार करणाऱ्या पवित्र चिमडसंप्रदायातील अलिकडच्या काळात होऊन गेलेले एक सत्पुरुष. आपल्या राहत्या घरी रोज कीर्तन करण्याची त्यांचे सद्गुरूंनी सुरु केलेली परंपरा, त्यांनी पुढे आजन्म सांभाळली. अजूनही ही परंपरा पुढच्या पिढ्या चालवित आहेत.

श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांसह अनेक संतांनी लिहिलेल्या अभंगांमध्ये कूट अभंगांचाही समावेश आहे. अर्थ लावण्यासाठी अत्यंत अवघड व सामान्यांना दुर्बोध असे हे कूट अभंग त्यांनी का रचले असावेत हाही एक प्रश्नच आहे. मराठीखेरीज अन्य भाषेमध्येही त्या त्या संतांनी अशा कूट अभंगांच्या रचना केलेल्या आहेत. कूट अभंगांचे वैशिष्ट्य असे की, त्यात दृष्य विश्वात अशक्यप्राय अशा गोष्टी घडल्याचे वर्णन असते जसे की, 'ऐसा गे माय कैसा हा योगी | जे ठायी जन्माला तो ठाव भोगी ||', 'माय कुमारी बाप ब्रह्मचारी | एकवीस पुत्र झाले

उदरी।।' - संत श्रीज्ञानदेव किंवा 'तंतूच्या पटाने विणीयेला साळी । पानाने तांबोळी गिळीयेला ॥ ज्ञानदेव म्हणे कळला वृत्तांत। पोथीने पंडित वाचियेला ॥' किंवा 'पाण्यात कासव गीत गाये कडेस कोल्हा नाचे । सायल मनी संतोषली खेकड पुस्तक वाचे ॥'- संत श्रीनामदेव. तसेच 'मुका पुराण सांगे बहिरे ऐकत । आंधळे न्याहाळीत अक्षरासी॥'- संत श्रीहरिबुवा.

आता सांगा, कसे याचे अर्थ करणार? आणि करणार कोण? सर्वच कूट अभंगात अध्यात्मिक सत्य सांगितले जाते, ते आपल्यासारख्या सर्वसामान्यांच्या स्थूल, वैषयिक बुद्धिला कळणे कठीणच आहे. परंतु हे सत्य चमत्कृतीपूर्ण भाषेत सांगून अर्चित्य, अतर्क्य परमात्मवस्तुबाबत कुतूहल निर्माण केले जाते. काही अभंगांमध्ये संसारातील व्यंग लक्षात आणून दिले जाते व अशा संसारात रमण्यासारखे काही नाही असा उपदेश केलेला असतो. पण प्रश्न असा पडतो की, यामध्ये जी कोडे घातल्यासारखी संकेतात्मक भाषा वापरली जाते ती, समजणार कशी?

मी कूट अभंग वाचनात आले की, नेहमीच गोंधळून जातो. या संतांपैकी कोणी अगदी स्वप्नात भेटले तरी मी त्यांना विचारीन की, 'अहो, तुम्ही सरळ भाषेत केलेला उपदेश आम्हा सर्वसामान्यांना पचविणे जिथे कठीण जाते, तिथे असे हे कूट अभंग तुम्ही नक्की कोणाकरिता लिहिले? व किं प्रयोजन लिहिले?' जिथे आमच्या मंद बुद्धिस्तव तुमची 'सरल भाषा' समजत नाही, तिथे हे दुर्बोध कसे समजायचे?.... मला खात्री आहे की, संत मला स्वप्नातही समजावतील की, 'या कूट अभंगांचा मतितार्थ समजणे तुझ्या बुद्धिला

शक्य नाही, तर जाणकारांना शरण जा. ते तुला समजावून देतील.'

कूट अभंग समजावून द्यायला जाणकारच हवेत. साधकवृत्ती जपणारा, स्वात्मानुभवी, चतुर व बुद्धिमान, शास्त्राभ्यास झालेला, चिंतनशील तसेच संकेतावरून सिद्धांताला गवसणी घालणाराच या अभंगांचे अर्थ सांगू शकतो. कारण यात प्रबोधनाबरोबरच साक्षात्काराची अनुभूती सांगितली जाते. त्यामुळे प.पू.श्रीदासराममहाराजांसारख्या अधिकारी विभूतीने केलेल्या या निरूपणाचे विशेष महत्व आहे.

प.पू.सद्गुरू श्रीदासराममहाराजांनी कूट अभंगांवर लिहिलेल्या संक्षिप्त टीपांवरिल श्री. नारायणराव देशपांडे यांनी लिहिलेले गूढार्थ विवरण केलेला हा ग्रंथ वाचून मला खूप आनंद मिळाला. 'कोणा एकाचे भांडारगृहे भरली । परि असती आडकली ।' असे झालेले असावे. कारण धन तर आहे, पण ते कुलूपबंद आहे. किल्ली मिळाल्याखेरीज आतील धन मिळणार कसे? अशावेळी किल्ली मिळाली की मोठा आनंद होतो. तसे हा ग्रंथ वाचताना माझे झाले.

अनेक योगपर अभंगांचे अर्थ चिमडसंप्रदायात सांगितल्या जात असलेल्या नामसाधनेला धरून केले आहेत. त्यामुळे त्यांच्या निरूपणाला गुरूसंप्रदायधर्माची मान्यता आहे. नामसाधनेच्या अंगाने साधना करताना, येणाऱ्या योगमार्गातील अनुभवाचे वर्णन तिथे नक्कीच चपखल बसते. नाथसंप्रदायात सांगितल्या जाणाऱ्या सोहंध्यान साधनेतही साधकांना असे अनुभव येऊ शकतात. हटयोगाचे साधनेत तर असे अनुभव येतातच येतात. संतश्रेष्ठ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी ज्ञानेश्वरीमध्ये त्यांचे वर्णनही केले आहे.

संतांनी सांगितलेल्या सोहंबोधाचा अगदी नेमका पुरस्कार

महाराजांनी आपल्या निरूपणात केला आहे. उदाहरण द्यायचे तर पुढील अभंगांचे देता येईल :- 'दीपाचे तेज कळीके ग्रासिले। उदय अस्त ठेले प्रभेवीण ॥१॥ 'लोपलीसे प्रभा तेजाचे तेजस । जहाली समरस दीपज्योती ॥२॥ 'फुंकिल्यावाचुनी तेज ते निघाले । त्रिभुवनी प्रकाशिले नवल देख ॥३॥ 'एका जनार्दनी ज्योतीचा प्रकाश । जाहला समरस देही देव ॥४॥' अशा अभंगांवर निरूपण करताना दासराममहाराजांनी वर्णन केले आहे की, मुळात परमात्मस्वरूप असताना आपल्या प्रकृतीला वश होऊन अबोधात सापडलेला जीव, जन्ममरणाच्या फेऱ्यात अडकून जातो. अबोधाच्या योगाने मोहित झाल्यामुळे एरवी अशक्य वाटणाऱ्या घटना घडून त्याच्याठायी वर्तनात विसंगती दिसू लागते. खरे तर निरंजनी वसती असणारा व स्वतः अचक्षू, अहस्त, अपाद व देहरहित असताना जीव हा जगत्‌व्यवहारात सापडतो. वस्तुतः तो त्याचा भ्रमच आहे. अशाप्रकारचा या कूट अभंगांचा असणारा प.पू.श्रीदासराममहाराजांचा गर्भित अर्थ श्री. नारायणराव देशपांडे यांनी समर्थपणे उलगडून दाखविला आहे.

योगशास्त्र व अद्वैत वेदांत यांची सांगड घातलेले कूट अभंग घेऊन त्यांचा अर्थ विशद करणारा हा ग्रंथ अद्भूतच म्हटला पाहिजे. असा अजून एखादा ग्रंथ कदाचित यापूर्वी कोणी लिहिला असेलही, पण मला तसे ऐकिवात नाही आहे.

या ग्रंथाला अभिप्राय लिहिण्याचे काम मी मोठ्या संकोचाने केले आहे. मी दीपकदादांना तसे सांगितलेही, हे काम अन्य कोणाकडे त्यांनी सोपविले तर बरे होईल असे मी त्यांना सुचवूनही पाहिले. कारण असे शब्द, कल्पना, अशक्यप्राय गोष्टी यांचा अर्थ लावण्याचा

प्रयत्न देखील मी केला नव्हता. प.पू.दासराममहाराजांनी या कूट अभंगांचे लावले अर्थ वाचून व ते आपल्या काहीबाही प्रचितीचे आहेत असे लक्षात आले. त्यासरशी मात्र अंतःकरणात माझे सदगुरू स्वामी माधवनाथ यांच्या कृपेचे स्मरण होऊन, त्यांच्याविषयी कृतज्ञतेचे भाव हृदयात भरून आले. खूप समाधान वाटले.

या ग्रंथाचे सर्वदूर अशा पारमार्थिक वर्गात स्वागत होईल. महाराष्ट्रातील आत्मज्ञान प्राप्त करण्याची तळमळ राखून साधना करणारे साधक, त्याचप्रमाणे संतसाहित्याचे विचक्षण अभ्यासक, अशा सर्वाकरिताच हा ग्रंथ अत्यंत उपयोगी ठरेल यात काही शंका नाही.

पुणे

दि.०९.०७.२०२१

सद्गुरूचरणरज

स्वामी मकरंदनाथ

अभिप्राय - ३

संत वाङ्मयाचा कूट रचना हा जणू अविभाज्य घटक आहे. बहुतेक सर्वानी अशा रचना केल्या आहेत. नव्या भाषेत ज्याला (Teasers) म्हणतात, तशाच त्या आहेत. परमार्थशास्त्राची चांगली जाण, व्यवहारज्ञान, जुन्या म्हणी इत्यादींची उत्तम माहिती असल्याशिवाय या रचना नीट समजणे अशक्यच आहे. “नणंदेचं कार्ट किरकिर करतय। खरूज होऊ दे त्याला ॥” हे भारूड जावानणंदांचे जुने संबंध माहित असल्याशिवाय कळणे शक्य नाही. वेदांत शास्त्र, कुंडलिनी योग इ.मधील सर्व संकल्पनांची परिपूर्ण जाण असल्यामुळेच कूट रचनांचे स्वबुद्धिने ज्ञान होऊ शकेल.

खरे तर कूट रचनांची उकल ही मोक्षाची खरी गरज नाही. तरी ती झाली तर शास्त्रे नीट कळल्याचे कळते. बुद्धिला खाद्य मिळाल्याने समाधान मिळते व क्वचित दुसऱ्याला कोड्यात टाकण्याचा आनंदही लाभतो. काहीवेळा अभंगाचा वेगळ्याप्रकारेही अर्थ लावता येईल. हे सर्व लक्षात घेऊन अशा रचना करण्याचा संतांचा हेतू काय असावा असा प्रश्न पडतो. ज्या ज्या संतांनी अशा रचना केल्या आहेत, त्यांच्या जीवनाचे समाजप्रबोधन हे एकमेव उद्दिष्ट होते. संत सावता माळी, संत गोरोबाकाका कुंभार, संत सेनामहाराज यांच्या कूटरचना उपलब्ध नाहीत. त्यामुळे एक विरंगुळा म्हणूनसुद्धा अशा रचना केल्या जाणे शक्य आहे. सामान्यांसाठी कूट अभंग लिहिले असे म्हणावे तर, त्याला सासु-नणंद इ. शब्द कळतात, पण त्यांचा लक्ष्यार्थ कळणे

शक्य नसते. उदा. कांता = अवस्था, बहिणी = दहा इंद्रियवृत्ती, तीन कन्या = दया, क्षमा, शांती (कैवल्य वैभव कूट अ.क्र.६); तीन कुंभार = विश्व, तैजस, प्राज्ञ, तीन मूग = सत्व, रज, तम, तीन टोणगे = शास्त्र, गुरू व आत्मप्रचीति, (कैवल्य वैभव कूट अ.क्र.१) हे अर्थ सामान्य साधकाला कळणे केवळ अशक्य आहे. उत्तम अभ्यासकालासुद्धा अशा जोड्या जमविणे कठीण आहे. केवळ रचनाकाराला अभिप्रेत असणारे अर्थ, संत दासराममहाराजांसारख्यानांच लक्षात येणे शक्य आहे. शास्त्रचिंतन करणाऱ्या साधकाच्या डोक्यात या तऱ्हेच्या रचनांनी काहूर माजण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे तो (ती) विचारप्रवण होऊन, बुद्धि शास्त्रचिंतनात रमते, असा अनुभव आहे. शब्द कोड्याप्रमाणेच ही पारमार्थिक कोडी असून, ती सोडविण्यात शास्त्रबुद्धिची मशागत होऊन, पारमार्थिक अनुभवक्षेत्रात खोलवर बुडी मारल्याचे समाधान मिळते. हेच समाधान हा ग्रंथ वाचणाऱ्यांना मिळेल असा विश्वास वाटतो.

मुरगुड.

दि. २७.०७.२०२१

ह.भ.प. डॉ. श्री.श्रीकृष्ण देशमुख

श्रीदासराममहाराजकृत कूट अभंग

आकाशाचे पोटी चमकली वीज ।

तिचे आदीबीज मुंगीपाशी ॥१॥

मुंगी झाली घर घर झाली बिजली ।

सूर्य चंद्र गिळी नागासह ॥२॥

एवढ्या मुंगीने ब्रह्मांड ग्रासिले ।

अवघे दाविले सोऽहंरूप ॥३॥

मुंगी जाणे एक साखरेची गोडी ।

वाळवंटी काढी शोधोनिया ॥४॥

हनुमंत सद्गुरुराये ऐसे केले ।

स्वरूप दाविले मुंगीचे या ॥५॥

मुंगी ते साखर साखर ते मुंगी ।

दासराम उगी स्वस्थ झाला ॥६॥

अनुक्रमणिका

संपादकीय	एक
प्रस्तावना	चार
प्रकाशकाचे मनोगत...	तेरा
अभिप्राय-१	चौदा
अभिप्राय-२	सतरा
अभिप्राय-३	बावीस

अ.क्र.	अभंग	पान क्र.
श्रीज्ञानेश्वरमहाराज		
०१.	ऐसा गे माय	०१
०२.	औट हात डोंगरी	०३
०३.	रिंगणीचे खोडी बांधियेला	०५
०४.	आकाशात मळा लाविला	०७
०५ अ.	एक माझी माता	०८
०५ ब.	माय तेचि माता	०९
०६.	पती जन्मला उदरी	११
०७ अ.	काट्यांच्या अणिवर	१३
०७ ब.	काट्यांच्या अणिवर	१७
श्रीनामदेवमहाराज		
०८.	वान्याने दुनिया गेली	२१
०९.	लटके न बोलू	२४
१०.	एका ब्राह्मणाचे घरी	२७

अ.क्र.	अभंग	पान क्र.
११.	मायबाप दोन्ही जीवेची	३०
१२.	मायेसी रुसले भावासी	३२
श्रीएकनाथमहाराज		
१३.	सत्वर पाव गे	३४
१४.	परेस सदगुरुराया रे	३६
१५.	अबाबाबा बायको	३८
१६.	एक नवल देखिले	४०
१७.	हुंडगी निघाली बाजारा	४१
१८.	नवलाचे नवल आले	४३
१९.	एक जटाधारी दिसत	४५
२०.	भावाची मी सौरी	४७
२१.	हाट करूनि घरासी	४९
२२.	दीपाचे तेज कळिके	५१
श्रीतुकाराममहाराज		
२३.	पार्वतीवर । नमिला म्यां	५४
२४.	त्रिकुटाचे माथा पेरिला	५७
२५.	दादांनो! ठकडी बायको	५९
२६.	सप्त पाताळाचे तीरी	६१
२७.	मात्रा गमनी जे	६३
२८.	निरंजन वनी देखियली	६४

अ.क्र.	अभंग	पान क्र.
२९.	आम्हा घरी एक	६६
३०.	मेरुचिया माथा ऊर्ध्व	६८
३१.	गंधर्वनगरी क्षण एक	७०
३२.	चाल माझ्या राघो	७२
३३.	बाराही सोळा गडीयांचा	७४
श्रीमुक्ताबाई		
३४.	एका समुद्राचे तीरी	७६
३५.	मुंगी उडाली आकाशी	७८
३६.	असत्य न बोलो	८०
श्रीजनाबाई		
३७.	खंडेराया तुज करिते	८२
३८.	नवल वर्तले नवल	८४
श्रीचांगदेवमहाराज		
३९.	सासूचे आधी सून	८६
४०.	वळेना वर्षे वरवर	८८
श्री हरिवुवा भोंडवे		
४१.	स्वप्नामाजी सभा बैसली	९०
४२.	हरणाचे भेणे चित्ता	९२
४३.	मुंगीयेचे डोळा रचियेले	९४

श्रीज्ञानेश्वरमहाराज

(१)

ऐसा गे माय कैसा हा योगी ।
जे ठाई जन्मला तो ठाव भोगी ॥१॥
माय कुमारी बाप ब्रह्मचारी ।
एकवीस पुत्र झाले उदरी ॥१॥
आचार सांडोनी झालासे भ्रष्ट ।
मावशीसी जेणे लाविला पाट ॥२॥
आणिक याचे नवल सांगू मी काई ।
बहिण भोगिली एकेचि ठायी ॥३॥
पितयाचा अंश घेऊनी आला ।
मातेसि जेणे उपभोग केला ॥४॥
ज्ञानदेव म्हणे अनुभवी जाणे ।
अनुभवावाचूनि काहीच नेणे ॥५॥

टीपा : १) ठाव - आत्मरूप २) माय - माया ३) बाप - ब्रह्म
४) एकवीस पुत्र - २१ स्वर्ग ५) मावशी - ममता ६) बहिण - भक्ती
पूरक संत अवतरणे - अ) अनुभवावाचोनि । काय सांगसी कहाणी -
तुकाराम ब) अनुभवे अनुभव अवघाचि साधिला - तुकाराम.

अ.क्र.	अभंग	पान क्र.
४४.	खरे बोले तो	९६
४५.	बापाचिये पोटी कन्या	९८
४६.	नार झाली गरोदर	१००
४७.	बैल घातला गोणीत	१०२
४८.	रावतावरी बैसोनिया	१०४
४९.	पाढा नवाचा वाचिता श्रीकेशवस्वामी	१०६
५०.	नवल नेणो कोणी	१०८
५१.	पती दारूण मोठा श्री श्रीधरस्वामी	११०
५२.	नाथाच्या घरची उलटीच	११२
५३.	परद्वार नाही ठावो श्रीदिनकरस्वामी	११४
५४.	सीता रामाची ही श्री केसरीनाथ	११६
५५.	तो एक निजयोगी परिशिष्ट	११८ १२०

विषयानुबंध :-

आपल्या कुटुंब व्यवस्थेमधील आई, बाप, बहिण, मावशी यांच्यामधील नातेसंबंधातील नैतिक मर्यादा गृहित धरलेल्या असतात. प्रस्तुत अभंगाचा स्थूलार्थ पाहता, अशा नातेसंबंधांची मांडणी जगास अमान्य समजली जाते. असे हे नातेसंबंध नैतिकतेच्या विपरित पद्धतीने येथे मांडले असले तरी, त्यातील गूढार्थ पहाता, ब्रह्मरूप झालेल्या योग्याचे हे वर्णन आहे असे दिसून येते.

गूढार्थ विवरण :-

अध्यात्मामध्ये योगी ही साधनेच्या उच्च अवस्थेमध्ये प्राप्त होणारी पदवी आहे. गीतेच्या सहाव्या अध्यायात, मनोनिग्रह करून वासना विकारांच्यावरती विजय मिळविणाऱ्या योग्याचे वर्णन आलेले आहे. असा हा अंगी नैराश्य बाणलेला योगी अत्यंत विरक्त व संसारातील सर्व मोहमायेपासून अलिप्त असतो.

इथे मात्र प्रस्तुत अभंगाचा शब्दार्थ पाहता, आचार सोडून भ्रष्ट झालेल्या योग्याचे वर्णन आढळते. मावशीबरोबर पाट लावून, बहिणीचा भोग घेणारा असा हा योगी आहे. परंतु या अभंगाचा गूढ अर्थ निराळाच आहे. सात स्वरातील तीन टप्प्यांमधून वहाणारा प्राण म्हणजे 'एकवीस स्वर्ग' होय. योगी हा ऊर्ध्वगामी प्राणसाधनेच्या सहाय्याने एकवीस स्वर्गांचा मार्ग पार करतो व सहस्रदळी प्रवेश करतो. तेथे ब्रह्मापासून उत्पन्न झालेल्या ममतारूपी मूळ मायेचा निरास झाल्याने, त्याचे चित्त चैतन्यी सामावून राहते.

अशातऱ्हेने ब्रह्माचाच अंश असलेला योगी, भक्तीयोगाने स्वतः ब्रह्मरूप होऊन ब्रह्माचाच भोग घेतो व तेथेच रममाण होऊन रहातो. 'अनुभवे अनुभव अवघाचि साधिला' या श्रीतुकाराममहाराजांच्या अभंगामध्ये

वर्णन केल्याप्रमाणे हा ब्रह्मानुभव केवळ 'योगी'च घेऊ शकतो. अशा अनुभवाशिवाय सर्व काही व्यर्थ आहे असे श्रीज्ञानदेव सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

भक्तियोगाने माया ममतेला दूर सारून ब्रह्मरूप झालेल्या योग्याला 'निजयोगी' म्हणतात. असा योगी ब्रह्मरूप होऊन ब्रह्मीच रममाण होऊन राहतो.

(२)

औट हात डोंगरी एक गाय वसे ।

क्षीर सेवितसे एक योगी ॥१॥

धाले पूर्णपदी समाधी लक्षिता ।

क्षुधा चाड चित्ता नाही नाही ॥२॥

नाही ते सांडुनि आहे ते पाहिले ।

मन उन्मन झाले आपेआप ॥३॥

ज्ञानदेवी देव देव या अभाव ।

अनादि स्वयंभ ते एकविध ॥४॥

टीपा : १) औट हात डोंगर - देह २) एक गाय - एक नाम ३)

क्षीर - सतरावी जीवनकळा.

पूरक संत अवतरणे - अ) एक नाम हरि द्वैत नाम दुरी - ज्ञानेश्वरमहाराज.

विषयानुबंध :-

श्रीज्ञानदेवांच्या या अभंगामध्ये एकविधपणे नामसाधन घडले असता, देहामध्येच होणाऱ्या स्वयंभू, स्वयंसिद्ध देवाच्या स्वरूपाचा साक्षात्कार कसा होतो, याचे वर्णन केलेले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

या अभंगाच्या स्पष्टीकरणात्मक टीपेमध्ये श्रीदासराममहाराजांनी औट हात डोंगर म्हणजे देह व नामरूपी गायीपासून प्राप्त होणाऱ्या दुधाला सतरावी जीवनकळा म्हटले आहे.

देहामध्ये साधन करून नामाची धारणा झाली असता, योगी पुरुषाला येणारे अनुभव येथे सांगितलेले आहेत. नामसाधनेने योगी सहस्रदळी प्रवेश करतो व तेथे तो नामरूपी गायीपासून उत्पन्न झालेल्या सतराव्या जीवनकळेचे दूध प्राशन करतो. म्हणजेच तेथे त्या योग्याला सतराव्या जीवनकळेची प्राप्ती होते. त्यामुळे पूर्ण नामसमाधीमध्ये तो तृप्त होऊन राहतो.

उन्मनीच्या नामसमाधीमध्ये रत असलेल्या योग्याला तहान भूकेची जाणीव देखील रहात नाही. देवाच्या अस्तित्वाविषयी वाटणाऱ्या संदेहाची पूर्ण निवृत्ती होते. देवाच्या अस्तित्वाविषयीच्या अभावाचा निःशेष निरास होऊन, अंतर्यामी देवभाव जागृत होतो. असा अंतरी अभावाचा त्याग झाल्याने बाह्य दृष्याचाही निरास होतो व त्या योग्याला अंतर्बाह्य प्रकाशरूपाने असलेल्या अनादि व स्वयंभ देवाचे दर्शन होते, असे श्रीज्ञानदेव सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

एकविध नामसाधनेमुळे योग्याला उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. या उन्मनी अवस्थेमध्ये दृष्याचा निरास होतो व त्याला अंतर्बाह्य प्रकाशरूप अनादि, स्वयंभ देवाचे दर्शन होते.

(३)

रिंगणीचे खोडी बांधियेला हत्ती ।
 मुंगीने पर्वती गिळीयेले ॥१॥
 तृणाने धेनु साठविली पोटी ।
 गगनासि गोष्टी सांगतसे ॥२॥
 तंतुच्या पटाने विणियेला साळी ।
 पानाने तांबोळी गिळियेला ॥३॥
 ज्ञानदेव म्हणे कळला वृत्तांत ।
 पोथीने पंडित वाचियेला ॥४॥

टीपा : १) रिंगण - आकाश २) खोडी - जीवभाव ३) हत्ती - अहंकार, हकार ४) मुंगी - मूकवृत्ती ५) पर्वती - देहवृत्ती ६) तृण - दृश्य ७) धेनु- नाम ८) तंतूपट - सोहंभाव - वायुस्वरूप ९) साळी - जीवभाव १०) वीण- एकजीव ११) पाने - चिदांकुर १२) तांबोळी - जीव १३) पोथी - ज्ञान १४) पंडित - जाणपण १५) वाचियेला - ओळख करून घेतली.

विषयानुबंध :-

जीवभावाचे रूपांतर सोऽहंभावात होणे हे परमार्थामधील साधनमार्गाचे अंतिम ध्येय असते. साधन करून चिदाकाशामध्ये आलेल्या जीवाचा जीवभाव सोऽहंभावामध्ये कसा रूपांतरित होतो, याची प्रक्रिया सांगणारा हा श्रीज्ञानदेवांचा कूट अभंग आहे.

गूढार्थ विवरण :-

व्यवहारात काही गोष्टी अशक्य मानल्या जातात. वेलीच्या खोडाला हत्ती बांधला जात नाही, मुंगी पर्वत गिळू शकत नाही, गवताच्या पोटी गाय साठविली जात नाही, विड्याची पाने त्या पान विक्रेत्याला खात नाहीत, पोथीने पंडित वाचला जात नाही. व्यवहारात अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी, पारमार्थिक अर्थाने पाहू जाता शक्य आहेत. वरील अभंगातील स्थूल अर्थाने अशक्य गोष्टीतील गूढ कळणे व त्यातील वर्म जाणणे महत्त्वाचे आहे. त्यातील पारमार्थिक अर्थ खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

चिदाकाशामध्ये प्रवेश केलेल्या साधनी जीवाचा अहंकार लयास जातो. अशा मूक वृत्तीत येऊन केलेल्या नामसाधनेने देहरूपी दृश्य भरून जाते व त्यामुळे देहभावाचा ग्रास होतो. म्हणजेच त्याचा जीवभाव हा चिद्वायुस्वरूपी सोऽहंभावाशी एकजीव होतो. आता जीवात्म्याचे रूपांतर सोऽहं आत्मस्वरूपात होते. अशात-हेने जीवाला सहस्रदळातील चिदाकाशामधील सोऽहं आत्म्याच्या शुद्ध जाणीवरूप ज्ञानाची ओळख होणे अगत्याचे असल्याचे श्रीज्ञानदेव सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

साधन करून सहस्रदळातील चिदाकाशामध्ये जीव आला असता, त्याच्या जीवभावाचे रूपांतर सहजपणाने सोऽहंभावात होते.

(४)

आकाशात मळा लाविला बा एक ।
वांझेचे बाळक शिंपीतसे ॥१॥
अग्निकुंड मने बाळके निर्मिले ।
प्रत्ययासी दिले मजलागी ॥२॥
ज्ञानदेव म्हणे उफराटे पाहता ।
सर्व सौख्यदाता निवृत्ती एक ॥३॥

टीपा : १) आकाशात मळा - चिद्रुपाची लागवड २) वांझेचे बालक - जीव ३) अग्निकुंड - अग्नि ज्या साधनेने प्रदीप्त होतो ते ठिकाण ४) मने बालके - मन आणि जीव यांचे संगाने ५) निवृत्ती - प्रवृत्ती पैल.

विषयानुबंध :-

सुषुम्ना नाडीच्या उलट प्राणगतीच्या साधनेला, अध्यात्मामध्ये 'उफराटा मार्ग' असे म्हणतात. या उफराट्या मार्गाचा अवलंब केला असता, साधकाला प्रवृत्तीपैल चिदाकाशाची प्राप्ती होते. श्रीज्ञानदेवांनी केवळ चार चरणांच्या या कूट अभंगाद्वारा वांझेचे बालक, आकाशातील मळा अशा उदाहरणांच्या सहाय्याने याच गूढार्थाची मांडणी केली आहे.

गूढार्थ विवरण :-

जीव हा मनाच्या सहाय्याने, वृत्तीवर राहून व्यवहार करतो. तेच मन साधकाला चिदाकाशाचा उच्चतम अनुभव प्राप्त करून देऊ शकते. मनाचा निग्रह झाला असता, उफराट्या नामसाधनेच्या योगे इडा व पिंगला लोपल्या जाऊन, सुषुम्ना नाडीरूपी अग्निकुंड प्रदीप्त होते व ही सुषुम्नाच

जीवाला चिदाकाशात प्रवेश करून देते. चिदाकाशात प्रवेश केलेला जीव, प्राणाचे सिंचन करून चैतन्याचे भरघोस पीक घेतो. अशा या चिदाकाशातील चिद् सौख्याची प्राप्ती मला माझे सद्गुरू श्रीनिवृत्तीनाथांच्यामुळे झाली आहे, असे श्रीज्ञानदेव सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

उफराट्या सुषुम्नेतील प्राणगतीचे साधन केले असता, चैतन्यरूप चिदाकाशाची प्राप्ती होते.

(५) (अ)

एक माझी माता दोघेजण पिता ।
कन्या झाल्या कांता सुत दोघे ॥१॥
दोघेजण बंधू दशक बहिणी ।
कन्या झाल्या तिघी तिच्या पोटी ॥२॥
बहिणभावाचे वाल्हाव पै केले ।
अघटित केले सांगवेना ॥३॥
ज्ञानदेव म्हणे सांगावे हे गूढ ।
नाही तरी मूढ होऊनि राहे ॥४॥

(ब)

माय तेचि माता जीवशिव पिता ।
अवस्था त्या कांता जाण बापा ॥१॥
सुत तेचि भाव विश्वास हे दोघे ।
बंधु जाणे चौघे पुरुषार्थ ॥२॥
दशक इंद्रिये त्या जाण बहिणी ।
शांति क्षमा दया तीन कन्या झाल्या ॥३॥
भाव भक्ती यासी स्वये झाले लग्न ।
देखतांचि मग्न चित्तवृत्ती ॥४॥
ज्ञानदेव सांगे उकल पै याचा ।
दुजीयाचा वाचा अनिर्वाच्य ॥५॥

टीपा : १) माता - माय, २) बाप - जीव शीव, ३) कांता - अवस्था, ४) दोन मुलगे - भाव, विश्वास, ५) बंधू - ४ पुरुषार्थ, ६) बहिणी - दहा इंद्रियवृत्ती, ७) तीन कन्या - दया, क्षमा, शांती, ८) लग्न - भाव आणि भक्ती यांचे लग्न.

पूरक संत अवतरणे - अ) ज्ञानदेव सांगे उकल पै याचा - ज्ञानेश्वरमहाराज, ब) माय तेचि माता - ज्ञानेश्वरमहाराज.

विषयानुबंध :-

येथे श्रीज्ञानदेवांचे दोन अंभंग दिलेले आहेत. त्यात पहिला हा कूट अंभंग असून, त्यामध्ये कुटुंबामध्ये असणाऱ्या आई, बाप, नवरा, बहिण,

भाऊ तसेच पुत्र व कन्या अशा नातेसंबंधांची मांडणी केलेली आहे. त्यातील दुसऱ्या अंशामध्ये आई, बाप वगैरे नात्यांचा पारमार्थिक अर्थ काय आहे याची श्रीज्ञानदेवांनी उकल केलेली आहे. ही उकल होताच, या अंशामध्ये साधकाला सहस्रदळी आत्मज्ञान झाल्यानंतर प्राप्त होणाऱ्या अवस्थेचे वर्णन आहे, हे कळून येते.

गूढार्थ विवरण :-

पहिल्या अंशातील स्थूल अर्थ पाहता, येथे कुटुंबातील विविध प्रकारच्या नात्यांची मांडणी केलेली दिसून येते. यातील परस्पर नातेसंबंधांचे वर्णन करताना, एक माता - दोन पिता तसेच भावा-बहिणीचे लग्न अशा काही विपरित व समाजात न घडणाऱ्या नातेसंबंधांचा उल्लेख केलेला आहे. परंतु दुसऱ्या अंशामधून त्यातील गूढार्थाची उकल होताच, खरा अर्थ स्पष्ट होतो.

सहस्रदळी तुर्यावस्थेत जीव हा शिवरूप झालेला असतो. अशावेळी शिवात्म अवस्थेत, देहाच्या दहाही इंद्रियांच्या वृत्ती आत्मप्रवण झालेल्या असतात. अशावेळी भावदेह जागृत होतो. त्यामुळे परमात्म्याविषयी/परमेश्वराविषयी आत्यंतिक श्रद्धा व प्रेमभाव उत्पन्न होतो. भक्तिभावाशी एकरूपता प्राप्त झालेल्या अवस्थेत धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चारही पुरुषार्थ प्राप्त झाल्याचे समाधान लाभते. अशा पुण्यवान जीवाचे ठिकाणी दया, क्षमा, शांती असे दैवीगुण प्रगट होतात. आत्मानंदात चित्तवृत्ती रंगलेली राहते. ज्याला यातील गूढार्थाची उकल होईल, त्यालाच यातील वर्म उमजेल असे श्रीज्ञानदेव म्हणतात.

तात्पर्यार्थ :-

साधन करून शिवरूप झालेला जीव, दैवीगुणाने संपन्न होतो. त्याला कृतार्थता प्राप्त होते. ही परमार्थातील श्रेष्ठ अवस्था होय.

(६)

पति जन्मला माझे उदरी ।

मी जाले तयाचि नोवरी ॥१॥

पतिव्रता धर्म पहा हो माझा ।

सर्वापरी पति भोगिजे वोजा ॥२॥

निर्गुण पति आवडे मज ।

आधि माय पाठी झालिये भाज ॥३॥

मी मायराणी पतिव्रता शिरोमणी ।

ज्ञानदेवो निरंजनी क्रीडा करी ॥४॥

टीपा : १) मायेचे पोटी ब्रह्म हे उपाधीने जन्माला आले तेव्हा शिवस्वरूप मग "मी झाले तयाची नोवरी", म्हणजे माया ही शक्तीरूपाने त्याचेशी संलग्न झाली व शिवाला आवडीने तिने कवळले.

विषयानुबंध :-

ब्रह्म व माया हे दोन शब्द पारमार्थिक वाङ्मयामध्ये वारंवार आढळून येतात. ब्रह्म व माया या संज्ञांची उकल निरनिराळ्या ग्रंथांमधून अनेक प्रकाराने केलेली आहे. ब्रह्म व माया यांच्यामधील संबंधाने लिहिलेला श्रीज्ञानदेवांचा हा कूट अंश आहे. माता-पुत्र, पती-पत्नी अशा व्यावहारिक नातेसंबंधांच्या रूपक माध्यमातून, त्यांनी हा संबंध स्पष्ट केला आहे. ब्रह्माची पत्नी असलेल्या मायेचे 'स्वगत कथन' रूपाने हा अंश श्रीज्ञानदेवांनी लिहिलेला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

मायेचा निरास झाला असता, ब्रह्माचा साक्षात्कार होतो. याचाच अर्थ, मायेच्या पोटी ब्रह्माचा जन्म होतो. व्यावहारिक भाषेत हीच गोष्ट माया ही ब्रह्माची माता आहे, अशा प्रकाराने सांगितली जाते.

मायेच्या पोटी जन्म होऊनही, ब्रह्म व माया हे दोघे पती-पत्नी आहेत असेही येथे सांगितले आहे. हे कसे तर, ब्रह्मातील चंचळता म्हणजेच वायुरूप माया होय. ही वायुरूप माया ब्रह्माची चिदशक्ती आहे. शक्ती ही शक्तीवानापेक्षा वेगळी राहू शकत नाही. पती व पत्नी जशी एकरूप असतात, तसेच ब्रह्म व त्याची शक्तीरूप माया एकरूप असून, एकत्वाने असतात.

पतीशी अनन्य होऊन राहणे हा पतिव्रतेचा धर्म आहे. येथेही ब्रह्माची पत्नी झालेली माया, सर्व गुणांच्या अतीत अशा निर्गुण, निराधार, निर्विकार अशा ब्रह्माचा आवडीने भोग घेत राहते.

अशात-हेने पतिव्रता शिरोमणी मायाराणी, निरंजन, निश्चळ ब्रह्माचे ठिकाणी क्रीडा करीत राहते, असे श्रीज्ञानदेव सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

जीवाच्या अंगाने पाहता, मायेचा निरास झाला असता, ब्रह्म गवसते. म्हणजेच मायेपासून ब्रह्माचा साक्षात्कार होतो. परंतु तात्त्विकदृष्टीने पाहता, ब्रह्म व त्याची माया शक्ती ही पती-पत्नीप्रमाणे अभिन्नत्वाने असतात.

(७अ)

कांट्याच्या अणिवर वसती तीन गाव ।
 दोन ओसाड, एक वसेचि ना ॥१॥
 वसेचि ना तेथे आले तीन कुंभार ।
 दोन थोटे, एक घडीच ना ॥२॥
 घडीच ना त्याने घडली तीन मडकी ।
 दोन कच्ची, एक भाजेचि ना ॥३॥
 भाजेचिना त्यात रांधले तीन मुगे ।
 दोन हिरवे, एक शिजेचि ना ॥४॥
 शिजेचि ना तेथे आले तीन पाहुणे ।
 दोन रुसले, एक जेवीच ना ॥५॥
 जेवीच ना त्याला दिल्या तीन म्हसी ।
 दोन वांझा, एक फळेचि ना ॥६॥
 फळेचिना तिला झाले तीन टोणगे ।
 दोन मेले, एक वाचेचि ना ॥७॥
 वाचेचि ना त्याचे आले तीन रुपये ।
 दोन खोटे, एक चालेचि ना ॥८॥
 चालेचि ना तेथे आले तीन पारखी ।
 दोन आंधळे, एक दिसेचि ना ॥९॥
 दिसेचि ना त्याला मारल्या तीन बुक्या ।
 दोन हुकल्या, एका लागेचि ना ॥१०॥
 ज्ञानदेव म्हणे याचा तो अनुभव ।
 सदुरूवाचूनि कळेचि ना ॥११॥

- टीपा :** १) **तीन गाव** - १. स्वप्न, २. सुषुप्ती, ३. जागृती; स्वप्न, सुषुप्ती, ओसाड. जागृती = मृत्यूलोक टिकत नाही. २) **तीन कुंभार** - १. विश्व २. तैजस, ३. प्राज्ञ; विश्व व तैजस थोटे. प्राज्ञ काहीच करत नाही. ३) **तीन मडकी** - १. स्थूल, २. सूक्ष्म, ३. कारण देह. दोन मडकी कच्ची, कारणदेह हा अज्ञानमयी, हा भाजेना, पक्का होत नाही. ४) **तीन मूग** - १. रज, २. तम, ३. सत्व. या गुणांचाही पाक शिजून तयार होत नाही. ५) **तीन म्हशी** - १. विद्या, २. अविद्या, ३. सद्विद्या. सद्विद्या ही अनुभवास येत नाही, कळत नाही. ६) **तीन टोणगे** - १. शास्त्रप्रचिती, २. गुरुप्रचिती, ३. आत्मप्रचिती. आत्मानुभवात जगत् टिकत नाही. ७) **तीन रूपये** - १. ज्ञान, २. अज्ञान, ३. विज्ञान. ज्ञान, अज्ञान टिकत नाही. विज्ञानात अज्ञान नाही व ज्ञानाचा उपयोग करता येत नाही. ८) **तीन पारखी** - १. ज्ञानी, २. अज्ञानी, ३. विज्ञानी. विज्ञानी काही पहात नाही. ९) **तीन बुक्या** - अकार, उकार व मकार या तीन बुक्या दिल्या, त्या ब्रह्मरूप होतात. शब्दातीत स्थिती आल्याने त्या लागत नाहीत. **काटा** = माया, **अणि** = शुद्धात्मिका माया. यावर हा सर्व अनुभव येतो. १०) **तीन पाहुणे** = १. राम, २. कृष्ण, ३. हरि.

विषयानुबंध :-

अनंत जीवांना अव्यक्तातून व्यक्तात आणणारी व दृश्यामध्ये गुंतवून ठेवणारी, ब्रह्माची अतर्क्य शक्ती म्हणजे माया होय. या मायेचे अधिष्ठान शुद्धात्मिका माया होय. ब्रह्माच्या स्फुरणातून ही शुद्धात्मिका माया/मूळमाया उत्पन्न होते. या शुद्धात्मिका मायेला/मूळमायेला, ईश्वर/शिव व शक्ती अशा पुरुष व स्त्री नामाने संबोधले जाते. जीव साधन करून ईश्वरभावात

प्रवेश करतो, तेव्हा साधन करताना लागलेल्या, अनुभवलेल्या अवस्था, पुन्हा वेगळेपणाने अनुभवता येत नाहीत. जीव ईश्वररूप/ज्ञानरूप झाला असल्याने, मागील अवस्थांना सत्यता रहात नाही. याचेच वर्णन अनेक व्यावहारिक उदाहरणे देऊन, येथे केलेले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

श्रीदासराममहाराजांनी दिलेल्या संक्षिप्त टीपेनुसार, जगत् रूपाने पसरलेली माया, ईश्वराधीन/मूळमायेच्या अधीन आहे. साधन करून देवरूप झाले असता, साधनमार्गातील आलेले अनुभव विनाशी असल्याने, त्यांना सत्यता रहात नाही. अशा काही अवस्थांचे वर्णन, व्यावहारिक उदाहरणे देऊन श्रीदासराममहाराजांनी येथे केले आहे.

१. **काटा** = माया, अणि = शुद्धात्मिका माया. येथे सर्व अनुभव येतात.
२. **तीन गावे** = १. स्वप्न, २. सुषुप्ती, ३. जागृती. स्वप्न व सुषुप्ती या अज्ञानात्मक अवस्था आहेत. जागृतीमध्ये ज्ञान आहे, पण ते आत्मज्ञान नाही. देहभावावरील हे ज्ञान विनाशी आहे. ज्ञानरूप तुर्येमध्ये/ईश्वरभावामध्ये वरील तीन्ही अवस्थांचा अभाव असतो.
३. **तीन कुंभार** = १. विश्व, २. तेजस, ३. प्राज्ञ. पिंडामध्ये ज्याप्रमाणे स्थूल सूक्ष्म व कारणदेह आहेत, तसे ब्रह्मांडामध्ये हे तीन देह आहेत. विश्वात्म्याची ही तीन रूपे आहेत. तेजस व विश्व हे आत्मज्ञानाच्या प्राप्ती करता निर्बल आहेत, म्हणून त्यांना थोटे म्हटले आहे. ब्रह्मांडातील कारण देह/ प्राज्ञ तर काहीच करत नाही. ईश्वरच सर्व काही करतो.
४. **तीन मडकी** = १. स्थूल, २. सूक्ष्म, ३. कारण. स्थूल सूक्ष्म हे विनाशी आहेत. येथील 'विपरित ज्ञाना'ला सत्यता नाही. कारणदेह तर अज्ञानाचे कार्य असल्याने, ज्ञानाग्नीने अज्ञानाचे मडके भाजले जात नाही.

महाकारण देहामध्ये स्थित आत्मा, कारण देहाच्याही पलिकडे आहे.

५. **तीन मूग** = १. रज, २. तम, ३. सत्व. रज व तम हे गुण संसारपाशामध्ये जीवाला अडकवून ठेवतात. रजतमाच्या पलिकडील सत्त्व गुणही स्वरूप साक्षात्काराच्या दृष्टीने निरूपयोगी आहे. ईश्वरीय ज्ञान त्रिगुणापलीकडे आहे.

६. **तीन पाहुणे** = १. राम, २. कृष्ण, ३. हरि. राम कृष्ण हरि म्हणजे इडा, पिंगला, सुषुम्ना होय. इडा व पिंगला सुषुम्नारूप होतात व ती सुषुम्नाही अखेर चिदाकाशस्थित, सोऽहं आत्मरूपात/ ईश्वराचे ठिकाणी लयास जाते.

७. **तीन म्हशी** = १. विद्या, २. अविद्या ३. सद्विद्या. विद्या व अविद्या हा मायेचा प्रांत आहे. सत्ब्रह्माचे ज्ञान देणारी ती सद्विद्या. परंतु ती सद्विद्या ब्रह्माचे ज्ञान करून देताच, स्वतः लुप्त होते. त्यामुळे साधकाला सद्विद्येचे वेगळेपणाने अस्तित्व जाणवत नाही.

८. **तीन टोणगे** = १. शास्त्रप्रचिती, २. गुरुप्रचिती, ३. आत्मप्रचिती. आत्मप्रचिती आली असता, गुरुप्रचिती व शास्त्रप्रचिती वेगळेपणाने घ्यावी लागत नाही. ब्रह्मरूपतेच्या ठायी आत्मप्रचितीही रहात नाही.

९. **तीन रूपये** = १. ज्ञान, २. अज्ञान, ३. विज्ञान. आत्मज्ञानाच्या ठिकाणी अज्ञान रहात नाही व ज्ञान टिकत नाही. विज्ञान हे ज्ञानाचे प्रात्यक्षिक आहे. त्यामुळे आपण आत्मज्ञानरूप झाल्यावर, विज्ञानावस्थेत ज्ञानाचा वेगळा अनुभव घेता येत नाही.

१०. **तीन पारखी** = १. ज्ञानी, २. अज्ञानी, ३. विज्ञानी. ज्ञान, अज्ञान व विज्ञान या अवस्थांचा भोग घेणारे ज्ञानी, अज्ञानी व विज्ञानी आहेत. येथेच ज्ञानरूप/पहाणेरूप या विज्ञानावस्थेतील विज्ञानी काहीच जाणत नाही/पहात नाही.

११. **तीन बुक्क्या** = १. अ, २. उ, ३. म. (उँकाराच्या तीन मात्रा). अ, उ व म या तिन्हींनी मिळून बनलेल्या, नादब्रह्मरूपी उँकाराचा बोध सद्गुरूकृपेने झाला असता, अनाहतनाद रूपाने विश्वामध्ये भरलेल्या उँकाराची ज्ञानमय/निःशब्द अवस्था सहजपणे प्राप्त होते.

श्रीज्ञानदेव म्हणतात की, हा त्रिगुणापलिकडील अवस्थेचा अनुभव केवळ गुरूकृपेनेच येऊ शकतो.

तात्पर्यार्थ :-

सद्गुरूकृपेने साधकाचे ठिकाणी ज्ञानबोध होताच, तो साधनमार्गातील अवस्था पार करतो व अखेरीस त्याला ज्ञानरूप परमात्म्याचा अनुभव येतो.

(७ब)

कांट्याच्या अणिवर वसती तीन गाव ।

दोन ओसाड, एक वसेचि ना ॥१॥

वसेचि ना तेथे आले तीन कुंभार ।

दोन थोटे, एक घडीच ना ॥२॥

घडीच ना त्याने घडली तीन मडकी ।

दोन कच्ची, एक भाजेचि ना ॥३॥

भाजेचिना त्यात रांधले तीन मुगे ।

दोन हिरवे, एक शिजेचि ना ॥४॥

शिजेचि ना तेथे आले तीन पाहुणे ।

दोन रुसले, एक जेवीच ना ॥५॥

जेवीच ना त्याला दिल्या तीन म्हसी ।
 दोन वांझा, एक फळेचि ना ॥६॥
 फळेचिना तिला झाले तीन टोणगे ।
 दोन मेले, एक वाचेचि ना ॥७॥
 वाचेचि ना त्याचे आले तीन रूपये ।
 दोन खोटे, एक चालेचि ना ॥८॥
 चालेचि ना तेथे आले तीन पारखी ।
 दोन आंधळे, एक दिसेचि ना ॥९॥
 दिसेचि ना त्याला मारल्या तीन बुक्या ।
 दोन हुकल्या, एका लागेचि ना ॥१०॥
 ज्ञानदेव म्हणे याचा तो अनुभव ।
 सदुरूवाचूनि कळेचि ना ॥११॥

टीपा : १) काट्याची अणि - चित्त २) तीन गाव - पहाणेपण, पहाणे, शून्य ३) कुंभार - जीवात्मा, शिवात्मा, परमात्मा ४) मडकी - रामकृष्ण महाशून्य अग्निरूप ५) मूग - अज्ञान ज्ञान विज्ञान ६) पाहुणे - राम कृष्ण हरि ७) म्हशी - स्वात्मता आनंदता निःशब्दता ८) टोणगे - निर्गुण अलक्ष्य निरंजन ९) रूपये - कर्म उपासना ज्ञान (भक्ती) १०) पारखी - विश्व तैजस प्राज्ञ ११) बुक्या - स्वेद कंप रोमांच.

पूरक संत अवतारणे - अ) सदुरूवाचोनि नुमजे ही मात - वामनकाका
 ब) हे खुण गुरु जाणे - उद्धव चिद्घन.

विषयानुबंध :-

अध्यात्मिक छटा असलेला श्रीज्ञानदेवांचा हा कूट अभंग प्रसिद्ध आहे. या अभंगामध्ये अनेक उपमांच्या सहाय्याने एक सलग घटना उभी केलेली असून, त्यामधील चमत्कारिक तर्कसंगतीमुळे ही कूट रचना लक्ष वेधून घेते. या रचनेचे अनेक प्रकाराने अर्थ केलेले आहेत. परंतु श्रीदासराममहाराजांनी त्याचा व्यक्त केलेला अध्यात्मिक अर्थ लक्षणीय आहे.

गूढार्थ विवरण :-

साधनमार्गामध्ये सारासार विवेक महत्त्वाचा आहे. असा सारासार विवेक करून साधन केले असता, साधनेच्या प्रत्येक टप्प्यावर उच्चतर-उच्चतम स्वरूपाचे अनुभव येऊ लागतात. अशा अनुभवांचे वर्णन श्रीज्ञानदेवांनी येथे केले आहे. मनाचे मन म्हणजे चित्त होय. या चित्ताला तेथे 'काट्याची अणि' म्हटले आहे. साधन करून चित्ताला सूक्ष्मता येते, तेव्हा चित्ताचे चैतन्य होते. या चैतन्याचा अनुभव चिदाकाशामधील शून्यावस्थेत येतो. येथे पहाणे व पहाणेपण संपून जाते.

या चिदाकाशामध्ये जीवात्मा व शिवात्मा यांचा संयोग होतो व येथूनच जीव व शिव यांची निर्मिती करणाऱ्या परमात्म्याचा वेध लागतो. येथे परमात्म्याला जीव-शिवाची मडकी बनविणाऱ्या कुंभाराची उपमा दिलेली आहे. चिदाकाशामध्ये परमात्म्याचे अनुसंधान लागले असता, राम कृष्ण - म्हणजेच इडा-पिंगला आणि उन्मनीच्या महाशून्यामध्ये नेणाऱ्या अग्निरूप सुषुम्नेचाही लोप होतो व अखेरीस उन्मनीच्या महाशून्यामध्ये त्याला परमात्म्याचे दर्शन होते. येथे अज्ञान रहात नाही व ज्ञान टिकत नाही, अशी 'विज्ञान' अवस्था प्राप्त होते. येथे जीवाचा भाव असलेल्या

रामकृष्ण वाचेचाही लय होऊन केवळ हरिपरमात्मा शिल्लक रहातो. या हरिपरमात्म्याला 'पाहुणा' म्हटले आहे. हीच स्वात्म हरिपरमात्म्याची निःशब्द, आनंदरूप अवस्था होय. अखेरीस परमात्म्याची निर्गुण, अलक्ष्य ही लक्षणेही लयास जाऊन 'निखळ निरंजन' परमात्मा उरतो.

निरंजन परमात्म्याचे ठिकाणी कर्म-उपासना संपून जाते व केवळ ज्ञानरूप भक्ती उरते. येथे रुपयाच्या दृष्टांतातून ज्ञानधनाचा निर्देश केला आहे. विश्व-तैजस व प्राज्ञ या ब्रह्मांडातील देहामध्ये परमात्म्याच्या 'निरंजन'रूपाच्या अवस्थेची पारख होऊ शकत नाही. परंतु सद्गुरूंनी मारलेला कृपेचा बुक्का बसताच मात्र स्वेद, कंप व रोमांच अशा अष्टसात्विक भावाचा, आनंदरूप निरंजन परमात्म्याचे ठिकाणी अनुभव येतो. मात्र हा सर्व अनुभव गुरूकृपेवाचून येऊ शकत नाही असे श्रीज्ञानदेव सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

साधनमार्गामध्ये सारासार विवेक केला असता, सद्गुरूकृपेने अद्वैतात्मक ज्ञानाचा बोध होतो व अशा साधकाला मन, बुद्धि अगोचर परमात्म्याचा अनुभव येतो.

श्रीनामदेवमहाराज

(८)

वाऱ्याने दुनिया गेली गड्यांनीं । वाऱ्याने दुनिया गेली॥ध्रु॥
 आत वारा बाहेर वारा । त्याचा निर्गुणात पसारा ।
 त्या वाऱ्याचा शोध करा । गड्यांनीं ॥१॥
 एका चिंचेला आली दोन बोरे । तेथे मिळाली सात पाच पोरे।
 त्या पोरांचे वासरु चुकले मोरे । गड्यांनीं ॥२॥
 एका पानवट्याचे वाटे । अंबा जांभाची दोन चार बेटे ।
 तेथे डोईवर घागर फुटे । गड्यानी ॥३॥
 एका अंगायाची सात पाच घोडी । हाती बांधी रुईची खोडी।
 झाडावर झाड तोडी । गड्यांनीं ॥४॥
 एक मसूर एवढे तळे। त्याच्या मध्ये एक देऊळ ।
 त्यात निर्गुण मासा खेळे । गड्यांनीं ॥५॥
 एका काट्याच्या अणिवर पाहे । तेथे मिळाले सात पाच गाव।
 नामा म्हणे संगे पाखरु घेऊ । गड्यांनीं ॥६॥

टीपा : १) चिंच - चित्त २) दोन बोरे - 'र' कार - 'म' कार
 ३) सात - ऋषी ४) पाच - सिद्ध ५) वासरु - आत्मरूप
 ६) पाणवठा - जीवनतटी ७) अंबा - पूर्णरूप ८) जांभूळ - कृष्णरूप
 ९) दोन - कारण, महाकारण १०) चार - शब्द, अशब्द, शून्य,
 जीवस्वरूप ११) घागर - अहंकार १२) सात - अक्ष १३) पाच -

पंचप्राण वृत्ती १४) रुईची खोडी - नियमवृत्ती १५) झाडावर झाड -
दोन शून्यांचा विस्तार १६) मसूर - बिंदुले १७) सात - धातू
१८) पाच - तत्त्वे १९) पाखरू - सोहं रूप.

विषयानुबंध :-

सगुण व निर्गुण असे जोडीने येणारे शब्द पारमार्थिक वाङ्मयात वारंवार आढळून येतात. “सगुणाचे आधारे निर्गुण पाविजे निधरि” या समर्थ उक्तीनुसार, निर्धाराने साधन करून निर्गुण परमात्म्याचा शोध घेणे महत्त्वाचे आहे. अखिल विश्वाला व्यापून उरलेल्या निर्गुण चैतन्याचा शोध, मानवी देहात साधन करून घेता येतो. या साधनेच्या प्रवासात कोणकोणत्या प्रक्रिया घडतात हे श्रीनामदेवमहाराजांनी व्यवहारातील उदाहरणे देऊन या अभंगातून स्पष्ट केले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

हे विश्व चैतन्याच्या वाऱ्याच्या अधिष्ठानावर झाले असून, त्याचा लयही या चैतन्याच्या वाऱ्यामध्येच होणार आहे. विश्वाच्या आत व बाहेर सर्वत्र हे निर्गुण चैतन्य, सूक्ष्मरूपाने साचून राहिले आहे. अशा सर्वत्र सत् चिद्रूपाने पसरलेल्या चैतन्याचा शोध घेणे परमार्थात महत्त्वाचे आहे.

ऋषी, मुनी व सिद्धांनाही अप्राप्य अशा सोऽहंरूप आत्मचैतन्याच्या प्राप्तीसाठी श्रीनामदेवमहाराजांनी सकार व हकार म्हणजेच रामनामातील रकार व मकाराचे साधन सांगितले आहे.

येथे सहस्रदळीच्या जीवनतटीला/चिदाकाशाला पाणवठ्याची उपमा दिलेली आहे. या पाणवठ्याच्या रस्त्यावर ‘कारण’ व ‘महाकारण’

असे दोन थांबे आहेत. रामनामाचे साधन करून, जीव प्रथम स्थूल व सूक्ष्मदेहाचा त्याग करतो व तेथून कृष्णरूप/शामरूप कारणदेहात प्रवेश करतो आणि तेथून पूर्णरूप महाकारणदेहात स्थिरावतो. महाकारणदेहातील आकाश वेगळेपणाने पाहिले जात नाही, तेव्हा तोच महाकारणदेह चिदाकाशरूप होतो. हाच प्रवास असाही सांगता येतो :- जीव साधन करून प्रथम स्थूल देहातील शब्दस्थिती व सूक्ष्मदेहातील अशब्दस्थिती पार करतो. तेथून तो शून्यरूप कारण अवस्था ओलांडून, महाकारण देहातील स्वरूपाशी एकरूप होतो. असे झाले असता, अहंकाराची घागर फुटते म्हणजेच शीर्षस्थानातील महाकारण देहामध्ये देहाहंकाराचा लय होतो.

येथे देहातील सप्तधातूरूपी घोड्यांना वाहून नेणाऱ्या पंचप्राणवृत्तीचा नियमवृत्तीने/ सारासार विवेकाने निरोध होतो व त्यामुळे मन व प्राण दोन्हीही शून्यवत होतात. मन व प्राणरूपी दोन्ही शून्यांचा विस्तार होतो म्हणजेच चिदाकाशाचा अनुभव होय. येथे चिद्गगनाच्या तळ्यामधील सोऽहंरूपी देऊळामध्ये, बिंदुल्यारूपाने निर्गुण परमात्मा अनुभवास येतो. चित्ताचे चैतन्य झालेल्या या अवस्थेत सप्तधातू व पंचमहाभूतांनी बनलेल्या देहाचा विसर पडून, जीवाला सोऽहंरूपाची प्राप्ती होते.

तात्पर्यार्थ :-

साधन करून निर्गुण चैतन्यरूप परमात्म्याचा शोध घेताना, चित्ताचे चैतन्य होते. असे चित्ताचे चैतन्य झाले असता, देहभाव लयास जाऊन सोऽहंभावाची प्राप्ती होते.

(९)

लटके न बोलू आम्ही लटके न बोलू ।
 अणुमात्र खोटे आम्ही लटके न बोलू ॥धु॥
 मुंगी व्याली शिंगी झाली तिचे दूध किती ।
 सतरा रांजण भरून ठेवले प्याले बारा हत्ती ॥१॥
 लटका गेला लटकीपाशी तेथे सुगडी येवढे राळे ।
 उंट चिमणी रंगना आली तिचे वाटी येवढे डोळे ॥२॥
 शेळी करी घुसळण मांजर काढी लोणी ।
 उंदीर गेले देशांतरी त्यांनी ताका भरल्या गोणी ॥३॥
 पाण्यात कासव गीत गाये कडेस कोल्हा नाचे ।
 सायळ मनी संतोषली खेकड पुस्तक वाचे ॥४॥
 कांतिणीने मंदिरी लग्न मांडियेले सरड कणीक कांडी ।
 मंदोदरी झाली करवली घुबड मांडे रांधी ॥५॥
 विष्णुदास नामा म्हणे ऐशा जगाच्या कीर्ती ।
 जगासी म्हणिजे लटके पूर्वज नरकी जाती ॥६॥

टीपा : १) शिंगी - गती २) सत्रा - सतरावी ३) बारा - कळा
 ४) उंट - उलट ५) चिमणी - जीववृत्ती ६) शेळी - मनोवृत्ती
 ७) मांजर - प्रकृतरूप ८) उंदीर - अहंभाव ९) ताक - सत्व भाव
 १०) पाणी - जीवन ११) कासव - कूर्मगती १२) कोल्हा - अहंभाव
 १३) सायळ - आत्मवृत्ती १४) खेकड - मन १५) कांतीण - कांती
 १६) सरड - रंग करणारा जीवभाव १७) मंदोदरी - बुद्धी
 १८) घुबड - काळ.

विषयानुबंध :-

श्रीनामदेवमहाराजांचा हा सहा कडव्यांचा कूट अभंग प्रसिद्ध आहे. या अभंगात उंट, चिमणी, कोल्हा, शेळी इत्यादि प्राण्यांची रूपके वापरलेली आहेत. यामध्ये अनेक प्राण्यांच्या जीववृत्तीनुसार त्याचा पारमार्थिक अर्थ श्रीदासराजमहाराजांनी स्पष्ट केला आहे. यामध्ये साधकाला साधनमार्गामध्ये येणाऱ्या अनुभवांचे वर्णन केलेले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

अभंगाच्या पहिल्याच कडव्यात संपूर्ण अभंगाचे प्राप्तव्य व निष्कर्ष सांगितला आहे, तर शेवटच्या कडव्यात श्रीनामदेवमहाराजांनी साधनमार्गाच्या सत्यत्वाचा निर्वाळा दिला आहे. उर्वरित चार कडव्यांमधून अध्यात्मिक प्राप्तव्यासाठी साधन करित असता, साधक जीवामध्ये घडणारे परिवर्तन व त्याची लक्षणे सांगितली आहेत.

उलटमार्गाच्या साधनेमध्ये ऊर्ध्वगामी जीवनाची प्रगती हळूहळू होत रहाते, कूर्मगतीने होत रहाते. कोल्ह्यासारखा लबाड वृत्तीचा अहंकारही हळूहळू कमी होतो. जसे साधन वाढेल, तसे उन्मन झालेल्या मनाला आत्मवृत्तीचा वेध लागतो. साधनेची चटक लागलेल्या व उलटमार्गाच्या या साधनेमध्ये रंगलेल्या चिमणीरूप जीववृत्तीला सूक्ष्म ज्ञानदृष्टि प्राप्त होते.

अशी सूक्ष्म दृष्टि प्राप्त झालेला जीव सत्त्वभावाची घुसळण करून, त्या सत्त्वभावाच्या ताकामधून शुद्धसत्त्वाचे लोणी काढतो. यामुळे उंदीररूपी अहंकार देशोधडीला लागतो. असा जीव सहस्रदळी आत्मरूपाशी एकरूप

होतो. देहबुद्धिचे रूपांतर आत्मबुद्धित होते व काळही अंकित होऊन राहतो.

या साधन मार्गाच्या प्रवासाचा अखेरचा टप्पा पहिल्या कडव्यात सांगितला आहे. येथे साधनेतील उच्च अशा चिदाकाशाचा अनुभव कथन केला आहे. येथे जीवाला निःशब्द अवस्थेत चैतन्यगती प्राप्त होते. हीच सतरावी जीवनकळा होय. अशा जीवनकळेचे प्राशन करून आत्मसूर्याच्या बाराही कला तृप्त होतात. अशा या व्यवहारात अशक्य वाटणाऱ्या गोष्टी पारमार्थिक अर्थाने पाहता अत्यंत खऱ्या आहेत, असे श्रीनामदेवमहाराज अखेरच्या कडव्यात सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

योगमार्गामध्ये उलट गतीच्या नामसाधनेने, साधकाच्या अवस्थेमध्ये हळूहळू परिवर्तन होते व अखेरीस तो जीव सहस्रदळी आत्मरूपाशी एकरूप होतो.

(१०)

एका ब्राह्मणाचे घरी खाण पडिले । साता चोरी एक मुसळ नेले।
बापुडे ब्राह्मण नागविले । धाऊनि आले वोसगावीचे ॥१॥
वोसगावीचा हनुमंत खोटा । त्याचा बाप जुनाट चोरटा ।
मारुनी नेतो दाही वाटा । जन चोहटा नागविले ॥२॥
नागविला चोहाटीचा वाणी । आणिक नेली प्रभुची गोणी ।
शेळी आली लांडगा घेऊनी । गाढव बंदीखानी बाँबलत ॥३॥
एका संन्याशाने कुतरे खादले । गावच्या खाटका प्रायश्चित्त दिले।
बापुडे कुंभार नागविले । डोचके फोडिल म्हातारीचे ॥४॥
ऐशा सिद्धांतीच्या खुणा । एक जाणे पंढरीराणा ।
विष्णुदास नामा करी विज्ञापना । संत प्रेमळ जाणती ॥५॥

टीपा : १) ब्राह्मण - ब्रह्म जानाति ब्राह्मणः । २) घर - परे परते ठिकाण ३) खाण - शून्य - आकाश विवर ४) सात चोर - सात धातु ५) एक मुसळ - अहंकार ६) बापुडे ब्राह्मण - ब्रह्मा विष्णु शंकर ७) नागविले - मूळ प्रकृतरूपात उपाधीरहित पाहिले ८) वोसगाव - शून्य ९) हनुमंत - वायुस्वरूप आत्मभाव १०) खोटा - खरा ११) बाप जुनाट - भगवान १२) चोरटा - श्रीकृष्ण १३) मारुनी - जीवभाव नाहीसा करून १४) दाही वाटा - दहातून हिंडून दहाच्या वाटेने १५) जन - इंद्रियवृत्ती १६) चोहटा - चार वाटा जेथून फुटतात ते बिंदुरूप १७) चोहाटीचा वाणी - चार शून्यात व्यापार करणारा १८) गोणी - भांडवल १९) शेळी - मनाची मूक वृत्ती २०) लांडगा -

काळ २१) गाढव - गाढ वाचारूप जीवभाव २२) बॉबलत- प्रणव गर्जना २३) एक संन्यासी - सर्व त्यागी २४) कुतर - कु-नाम द्वैतापैल असलेले मन २५) खाटीक - यम २६) कुंभार - जीवात्मा शिवात्मा परमात्मा २७) म्हातारीचे डोके - मायेची आशा.

पूरक संत अवतरणे - अ) परे परते घर - नामदेव **ब)** काट्याच्या आणीवर वसती तीन गाव । दोन ओसाड एक वसेचि ना । - ज्ञानेश्वर.

विषयानुबंध :-

श्रीनामदेवमहाराजांच्या या अभंगात, प्राणीजगतातील तसेच व्यवहारी माणसांच्या जगामध्ये न घडणाऱ्या अशा अनेक अतर्क्य व चमत्कारिक घटनांची यादी दिलेली आहे. श्रीदासराममहाराजांनी ह्याचा यौगिक अंगाने अर्थ दिलेला आहे. यामधून साधकाच्या प्रथमपासून अंतिम साध्यापर्यंतच्या, साधन अभ्यासाचे वर्णन आलेले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

पाच कडव्यांच्या या अभंगातील पहिल्या कडव्यामध्ये श्रीनामदेवमहाराजांनी अध्यात्मातील सिद्धांताची स्थूल रूपरेषा सांगितली आहे. श्रीनामदेवमहाराज सांगतात की, सप्तधातुरूपी चोरांनी वस्ती केलेला हा देह, साधन करून ईश्वररूप होतो. त्या साधकाला ब्रह्मा, विष्णु व शंकर अशा कार्यरूपाने असलेल्या, मूळ प्राकृत, उपाधीरहित अशा ईश्वराची प्रचिती येते. पुढे या ईश्वराचाही ईश्वरभाव/मुसळरूपी ईश्वरी अहंकार नष्ट होतो, तेव्हा तीन्ही कार्यरूप देव/ईश्वर ज्यापासून निर्माण झाले, अशा

परमात्म्याची/परमेश्वराची प्राप्ती होते. हीच परेहून परे असलेली ब्रह्मस्थिती होय.

पुढील तीन कडव्यांमधून आत्मदेवाची/ईश्वराची प्राप्ती कशी होते, ते सांगितले आहे. जीवभाव नाहिसा होऊन आत्मरूपता प्राप्त होणेसाठी, इंद्रियामार्फत बहिर्मुख झालेल्या वृत्ती दशमद्वाराकडे वळविल्या असता, त्यांना अंतर्मुखता प्राप्त होते. साधन करून वासना विकारांच्या त्यागाने, संन्यस्तवृत्ती धारण केल्याने द्वैतापलिकडील उन्मनी अवस्थेमध्ये जीवभाव नाहिसा होऊन, बिंदूरूप आत्मरूपाची प्राप्ती होते व पुढे ब्रह्मरूप भगवान श्रीकृष्णाच्या कृपेने स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण या देहाच्या चारी शून्यातून वावरणाऱ्या जीवात्म्याला प्रभूच्या ब्रह्मरूपाची गोठी खुली होते.

शेवटच्या कडव्यात प्रणव साधनेचे महत्त्व 'गाढवाचे बॉबलणे' या रूपकातून स्पष्ट केले आहे. प्रणव साधनेने गाढ वाचेची मूकवृत्ती निर्माण होते. त्यामुळे काळावर मात केली जाते. अशातऱ्हेने मायेचा आशापाश नाहिसा होऊन, जीव-शिवापलीकडील परमात्म अवस्था तो योगी भोगत राहतो. वरील परमार्थातील जीव-शिव व परमात्मा यासंबंधी प्रतिपादन केलेल्या सिद्धांताचे वर्म पंढरीचा राणा विठ्ठल व प्रेमळ संतच जाणू शकतात, असे श्रीनामदेवमहाराज म्हणतात.

तात्पर्यार्थ :-

साधन अभ्यासाने जीवाचा जीवभाव नाहिसा होऊन, तो जीव शिवरूप होतो व अखेरीस तो जीवशिवापलीकडील परमात्मरूपास/ब्रह्मरूपास प्राप्त होतो.

(११)

मायबाप दोन्ही जीवेची मारावे ।
 चरण वंदावे बायकोचे ॥१॥
 रामासी त्यागावे गाईसी वधावे ।
 आराधन करावे गाढवाचे ॥२॥
 बहिणीचे लग्न भावासी लावावे ।
 तेणेचि पावावे परब्रह्मी ॥३॥
 विष्णुदास नामा म्हणे हे विपरीत ।
 असेल सुकृत तरिच घडे ॥४॥

टीपा : १) मायबाप - अविद्या-अहंकार २) बायकोचे - बा
 एकाचे ३) रामा - स्त्री/वासना ४) गाय - गो नाम इंद्रियवृत्ती ५)
 गाढवाचे - गाढ वाचेने ६) बहिण - भक्ती ७) भाव - भाऊ- भाव

पूरक संत अवतरणे - अ) मायबाप वोखटे त्यजू म्हणसी ब) अहंकार
 अविद्येचे कोरड्या- ज्ञानेश्वरमहाराज क) वासना बायको शेजारीण -
 एकनाथ ड) एक आहे बाबा तेथे द्वैत काही नाही - रामभाऊमहाराज
 इ) मुकुंदराज म्हणे गोलिंगा माझारी - मुकुंदराज ई) फट गाढवाच्या
 लेका - एकनाथ उ) भक्ती ते बहिण भाऊ भावपूर्ण - दासराम.

विषयानुबंध :-

परब्रह्मप्राप्ती करिता कोणता उपाय योजावा हे विष्णुदास नामा
 या चार चरणांच्या अभंगात सांगतात. यामध्ये मायबापाचा जीव घ्यावा,

गाईचा वध करावा, बहिण-भावाचे लग्न लावावे अशाप्रकारच्या समाजमान्य,
 नैतिक आचरणाहून विपरित गोष्टी करण्यास सांगितले आहे. परंतु सूक्ष्मार्थाने
 पहाता शुद्ध नैतिक आचरण ठेऊन, भगवद्भक्तिने परमेश्वराची प्राप्ती होते
 असा यातून अर्थ प्रचितीला येतो.

गूढार्थ विवरण :-

जीवाच्या अविद्येच्या नाशासाठी गोनाम इंद्रियवृत्ती अंतर्मुख होणे
 गरजेचे आहे. अशी इंद्रियांची वृत्ती अंतर्मुख झाल्यानंतरच गाढ वाचेने
 भगवंताची भक्ति/आराधना करण्याची क्षमता अंगी बाणते. अशा दृढभक्तिने
 अविद्येचा नाश झाल्याने, वासना व अहंकाराचा त्याग होऊन, त्या एकमेव
 परब्रह्माची प्राप्ती होते. पूर्वजन्मीच्या पुण्याईने ह्या सर्व गोष्टी घडतात असे
 अखेरीस श्रीनामदेवमहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

शुद्ध नैतिक आचरणाबरोबरच साधन करून, वासनेचा त्याग झाला
 असता, परब्रह्माची प्राप्ती होते. परंतु यासाठी पूर्वजन्मीचे सुकृत असणे
 आवश्यक आहे.

(१२)

मायेसी रुसले भावासी त्यागिले ।
जाऊनी राहिल काकापासी ॥१॥
काकी मुख दावा काकी मुख दावा ।
काकी मुख दावा बाईयांनो ॥२॥
काकीचे श्रीमुख गोरक्षा लाधले ।
काकीने पुसिले गोरक्षासी ॥३॥
नामा म्हणे आम्हा काकी पै वोळली ।
सतरावी दिधली दोहावया ॥४॥

टीपा : १) **माया** - मा म्हणजे काही नाही या म्हणजे जाणे - जे काही नाही परंतु गतीरूप असून सातत्याने भासमान होते ती माया
२) **भाव** - वडील - सोहंभाव ज्याठिकाणी जीवभाव संभवला, अस्तित्वात आला
३) **जीवभाव** - षड्धर्माचा अस्तित्वभाव
४) **काका** - वडिलांचा भाऊ
५) **विश्वास** - विज्ञानरूप ध्वसन (क्रिया)
६) **काकीमुख** - दशमद्वार
७) **श्रीमुख** - स्वरूप संपदा दाखविणारे मुख - छिद्र
८) **गोरक्ष** - गोमयाचे रक्षेतून जन्मले ते
९) **सतरावी** - जीवनकळा - अमृतधारा.

विषयानुबंध :-

साधन करून मायेचा निरास झाला असता, चिदाकाशी सोऽहंभावाची प्राप्ती होते. याकरिता दशमद्वार गवसणे आवश्यक आहे. अखेरीस सोऽहंभावही अस्ताला जाऊन चैतन्यस्वरूप परमात्म्याची प्राप्ती

होते. आई-वडिल, काका-काकू या नातेसंबंधाच्या रूपकातून श्रीनामदेवमहाराजांनी हा विषय स्पष्ट केला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

षड्विकारांनी युक्त असलेला जीव, परमात्मप्राप्तीकरिता प्रयत्न करतो, तेव्हा त्याला मुख्य अडथळा येतो तो मायेचा. 'मा' म्हणजे काही नाही व 'या' म्हणजे जाणे. याचाच अर्थ माया म्हणजे जी काही नाही, परंतु गतीरूप असून सातत्याने भासमान होते, ती माया होय.

अशा अनिवार मायेचा निरास केल्यानंतर, सोऽहंभावरूपी वडिलांची गाठ पडते. पुढे ज्यापासून जीवभावाची उत्पत्ती होते, असा सोऽहंभावही अस्तावला असता परमात्मरूपी काकाची गाठ पडते. परमात्मरूपी काकापाशी चिदशक्तीरूपी काकी अभिन्नत्त्वाने राहते.

हे परमात्म्याचे चिदस्वरूप पाहण्यासाठी, दशमद्वार गवसणे आवश्यक आहे. असे ही दशमद्वारीचे श्रीमुख गवसल्याने गोरक्षाला चैतन्यस्वरूप प्राप्त झाले.

अखेरीस श्रीनामदेवमहाराज म्हणतात की, अशी ही चिदशक्ती प्रसन्न झाल्यामुळे मला सतराव्या जीवनकळेचा आपोआप लाभ झाला आहे.

तात्पर्यार्थ :-

परमार्थात दशमद्वाराला अत्यंत महत्त्व आहे. साधन करून दशमद्वार ओलांडले असता, चैतन्यस्वरूपाचे दर्शन होऊन सतराव्या जीवनकळेचा आपोआप लाभ होतो.

श्रीएकनाथमहाराज

(१३)

सत्वर पाव गे मला । भवानी आई रोडगा वाहिन तुला॥१॥
 सासरा माझा गावी गेला । तिकडेच खपवी त्याला ॥२॥
 सासू माझी जाच करती । लवकर निर्दाळी तिला ॥३॥
 जाऊ माझी फडफड बोलती । बोडकी कर गे तिला ॥४॥
 नणंदेचे पोर किरकिर करिते । खरूज होऊ दे त्याला ॥५॥
 दादला मारून आहुती देईन । मोकळी कर गे मला ॥६॥
 एका जनार्दनी सगळेचि जाऊ दे । एकटीच राहू दे मला॥७॥

टीपा : १) भवानी - निर्गुण देवता २) सासरा - अहंकार
 ३) सासू - कल्पना ४) जावा - माया-ममता ५) नणंदेचे पोर - मोह
 ६) दादला - लोभ

पूरक संत अवतरणे - अ) अनादी निर्गुण प्रगटली भवानी - एकनाथ
 ब) माया ममता जावा यांनी मांडियली दैना - मुक्ताबाई क) लोभ माझा
 दादुला सखे बाई भलतीकडे जातो - मुक्ताबाई ड) जनी म्हणे खंड्या
 अवघेच मरू दे - जनाबाई.

विषयानुबंध :-

श्रीएकनाथमहाराजांनी अत्यंत मार्मिक शैलीत व अत्यंत सोप्या
 भाषेत लिहिलेले हे भारूड प्रसिद्ध आहे. संसारात सासुरवासाने गांजलेल्या,

कंळाटलेल्या सुनेच्या रूपकातून सोप्या शब्दात परमार्थाची शिकवण दिलेली
 आहे. सुनेच्यारूपाने तीव्र मुमुक्षुत्व प्राप्त झालेल्या जीवाची मनोभूमिका
 मांडली आहे. संसारबंधनातून मोकळे होऊन, एकविधतेने तुझी भक्ती घडू
 दे, अशी प्रार्थना भवानीआईला येथे केली आहे.

गूढार्थ विवरण :-

परमार्थाच्या वाटचालीमध्ये वासना व अहंकार ही मोठी धोंड
 आहे. षड्विकार म्हणजे वासनेचा विस्तार आहे आणि या सर्वांच्या मुळाशी
 'कल्पना' आहे. संसारातील नातेसंबंध हे या सर्वांचे प्रतीक म्हणून येथे
 योजलेले आहेत.

सुनेच्या रूपकातून संसारपाशात अडकलेला जीव कल्पना, अहंकार
 तसेच माया, ममता व मोह अशा विकारातून सुटण्याची तीव्र इच्छा व्यक्त
 करतो. यासाठी लोभरूपी नवऱ्याचा संग टाकण्यासही तो जीव तयार
 होतो.

अशातऱ्हेने सर्व आशापाशापासून मोकळे होऊन, एकटेपणात
 येऊन, अनादि निर्गुण भवानीची/चिद्शक्तीची भक्ति घडावी अशी मुमुक्षू
 जीव येथे प्रार्थना करित आहे.

तात्पर्यार्थ :-

अहंकार, कल्पना तसेच वासनेचेच विस्तारित रूप असलेले षड्विपरू
 यांचा निरास झाला असता, जीव 'एकटेपणात' येतो. अशा शुद्ध
 अंतःकरणाच्या जीवाला अनादि, निर्गुण चिद्शक्तीचा साक्षात्कार होतो.

(१४)

परेस सदुरू राया रे खेळया । परेस सदुरू राया रे ॥६॥

देव पुजू गेला देऊळ उडाले परेस सदुरू राया रे ।

चिंचेच्या पानावर देऊळ रचिले आधि कळस मग पाया रे ॥१॥

दोही तोंडी हरिणी पाण्यावर आली मुखाविण पाणी प्याली रे ।

आंधळ्याने देखिली, बहिन्याने ऐकिली, पांगळ्याने लागुपाठ केली रे ॥२॥

पावसा नाही सांगड मृगजळ डोही वांझेचा पुत्र पोहला रे ।

एकाजनार्दनी एकपणे विनवी अखंड रामनाम बोला रे ॥३॥

टीपा : १) चिंचेच्या पानावर - चित्ताच्या पहाणीवर २) देऊळ - देह
३) कळस - कळे न सहित ४) दुतोंडी हरिणी - मनोवृत्ती
५) मुखाविण पाणी प्याली - संकल्प विकल्पातीत होऊन जीवन पिऊ
लागली ६) आंधळा - जग ज्याचे दृष्टीपासून नाहीसे झाले तो (दृष्टीपुढून)
७) बहिरा - स्तुती, निंदा पैल गेला तो ८) पांगळा - मनोवृत्ती पंगू
झालेला ९) वांझ पुत्र - जीव १०) वांझ - माया

पूरक संत अवतरणे - अ) पहाणे आले पहाणेपणा - दासराम ब) देह
देवाचे देऊळ - तुकाराम क) आधी कळस मग देऊळ - तुकाराम
ड) देऊळ बांधिले सुंदर - तुकाराम इ) आधी पहावा तो कळस -
तुकाराम ई) होईल येणे कळसा आले - तुकाराम उ) तुका म्हणे कै देखीन
कळस - तुकाराम ऊ) तुका अवताराचा कळस- तुकाराममहाराज ए)
संकल्प विकल्प दोन तोंडे मना - दासराम ऐ) सहज मी आंधळा गा -
एकनाथ ओ) परनिंदेकू बहिरा - कबीर औ) पांगुळ झालो देवा -

एकनाथ अं) वांझेच्या पुत्रा मांडिला विवाहो - ज्ञानेश्वर अ:) माया वांझ
माया वांझ.

विषयानुबंध :-

परात्पर सदगुरूंची कृपा व अखंड रामनामाचे साधन या दोन
गोष्टींचे महत्त्व येथे सांगितले आहे. साधन करून गुरूकृपा झाली असता,
सहस्रदळात साक्षात्काराचे येणारे विविध अनुभव - आंधळ्याने पहाणे,
बहिन्याने ऐकणे, मृगजळाचा डोह, वांझेचा पुत्र अशा असंभव गोष्टींच्या
उल्लेखाने व्यक्त केले आहेत. श्रीदासराममहाराजांनी पारमार्थिक दृष्टिकोनातून
त्याचा सांकेतिक अर्थ दिलेला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

तीन कडव्यांच्या या कूट अभंगापैकी पहिल्या कडव्यात
श्रीएकनाथमहाराज सांगतात की, सदगुरू महिमा अगाध आहे. माया नियंता
परमेश्वररूप सदगुरूकृपेने, चित्त हाती गवसते. येथून ऊर्ध्वगामी प्राणगतीचे
साधन साधले असता, त्या गतीचेच डोळे बनतात. त्या डोळ्यांना सोऽहं
आत्मरूपाचे स्थिरबिंदूरूपाने दर्शन होते. ही ऊर्ध्वगामी प्राणगती सोऽहं
आत्म्याशी सहस्रदळी समरस होऊ लागते. जसजशी समरसता वाढेल,
तसतसा देहभाव कमी होत जातो. म्हणजेच देऊळरूपी जडदेहाची जाणीव
नाहिशी होऊ लागते.

पुढील दोन कडव्यांमध्ये सहस्रदळीच्या चिदाकाशाचा अनुभव
श्रीएकनाथमहाराज सांगतात. निंदा-स्तुती पैल गेल्याने ज्याची मनोवृत्ती
पांगुळली आहे, असा साधक संकल्प-विकल्परहित होतो. त्यामुळे नसून
जिचा भास मात्र होतो, अशा मायेचा संपूर्ण निरास होतो व तेथे सोऽहंरूप

झालेला जीव, चैतन्यरूप सतराव्या जीवनकळेच्या अनुभवात निमग्न होऊन राहतो. हे सर्व होण्यासाठी एकविधपणे अखंड रामनामाचा घोष केला पाहिजे, असे श्रीएकनाथमहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

सद्गुरूकृपेने व अखंड रामनामाने साधक सहस्रदळामध्ये प्रवेश करतो. तेथे अहंकाराचा नाश होऊन, तो सोऽहंस्वरूपाशी समरस होतो व तेथे चैतन्याचा जीवनरस सेवीत राहतो.

(१५)

अबाबाबा बायको मोठी । घेतले मुसळ लागली पाठी ॥१॥

अग बायको नको मारू । तुझे वासरू नेतू चारू ॥२॥

बायकोने दादला गरवार केला । मनाचा मनोरथ पूर्ण झाला ॥३॥

एकाजनार्दनी हुडा । साही शास्त्रांचा केला चुराडा ॥४॥

टीपा : १) बायको - शक्ती २) मुसळ - अहंकार ३) वासरू - जीवभाव ४) दादला - शिव ५) गरवार केला - शिवरूपात आत्मरूपाची प्रचीति आली. (शिवाचे ठिकाणी शक्तिभाव एकरूप झाल्यावर).

विषयानुबंध :-

‘अबाबाबा बायको मोठी’ अशा व्यंगात्मक शब्दाने सुरु झालेला हा

कूट अभंग आहे. अत्यंत मोजक्या शब्दात बायकोचे रूपक घेऊन, चिद्रूपशक्तीच्या सामर्थ्याचे येथे वर्णन केले आहे. ‘शिव-शक्ती समरसता’ हा या अभंगाचा गाभा आहे.

गूढार्थ विवरण :-

अणुरेणूपासून ब्रह्मांडापर्यंत पसरलेल्या चैतन्यशक्तीचा अंशात्मक भाग मानवी देहातही स्थित असतो. साधन करून ही चैतन्यशक्ती जागृत झाली असता, सोऽहंभाव उदयास येतो. सोऽहंभावाच्या अहंकारासमोर, वासनायुक्त देहाचा अहंकार, आपले अस्तित्व संपेल या भयाने काकुळतीस येतो.

अभंगाच्या तिसऱ्या कडव्यात, ‘बायकोने दादला गरवार केला’ असा वाक्प्रयोग वापरला आहे. श्रीदासराममहाराजांनी याचा अर्थ - ‘चिद्रूप शक्तीभावाने शिवरूपात समरस होणे’ असा केला आहे. अशाप्रकारे शिवरूपात एकरूप होऊन आत्मरूपाची प्रचीति आली असता, जीवाचा शुद्ध संकल्प पूर्ण होतो. अखेरीस ‘सहा शास्त्रांच्या शब्दज्ञानानेही न मिळणारा असा हा अनुभव आहे’ असे श्रीएकनाथमहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

साधन करून देहातील चैतन्य जागृत होणे म्हणजे सोऽहंभावाची जागृती होय. सोऽहंभावाने देहभाव नाहिसा होतो व अखेरीस जीवशिवाचा संयोग होतो.

(१६)

एक नवल देखिले दृष्टी ।
 पहाता पहाणे गिळिले उठाउठी ॥१॥
 जे निजे चोजवेना जे निजे चोजवेना ।
 अंधारे सूर्य गिळिला जाणा ॥२॥
 कल्पनेविरहित पुत्र झाला ।
 कल्पना गिळुनि आपणचि धाला ॥३॥
 स्त्रीपुरुष नामे नटला प्राणी ।
 एकाजनार्दनी प्रत्यक्ष देखो ॥४॥

टीपा : १) अंधार - शून्य २) सूर्य - नाडी ३) पुत्र - जीवभाव

विषयानुबंध :-

गुरूकृपेने ऊर्ध्वगामी प्राणगतीचे साधन साधले असता, त्या गतीचेच डोळे बनून आत्म्याला पाहते झाले असता, पाहणे लयास जाते व त्यानंतर येणाऱ्या विविध अनुभवांचे वर्णन श्रीएकनाथमहाराजांनी या अभंगात केले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

गुरूकृपेने साधन साधले असता, चत्वार देहातील अज्ञानरूपी अंधःकार नाहिसा होतो व त्या साधकाच्या ऊर्ध्वगतीच्या दृष्टीला आत्मसूर्याचे पहाणे घडते. त्यामुळे त्या साधक जीवाच्या पहाणेपणाचा ग्रास होतो. म्हणजेच पहात्याला पहाणे घडते.

पहाणेच संपल्याने कल्पनांचा उदय होत नाही. कल्पनेचा ग्रास होतो. अशा कल्पनारहित अवस्थेत आपले मूळचे निजरूप पाहून, त्याला अत्यंत हर्ष होतो. अशातऱ्हेने निजरूपाची प्राप्ती झाल्याने, त्या जीवात्म्याला सर्वत्र तोच परमात्मा नटल्याचा अनुभव येतो.

तात्पर्यार्थ :-

इडा पिंगला सुषुम्नाकार होऊन ऊर्ध्वगतीचे साधन साधले असता, आत्मसूर्याचे दर्शन होते. पहाणेपण लयास जाते व त्यानंतर स्त्रीपुरुषरूपाने तो परमात्माच सर्वत्र नटल्याचा अनुभव येतो.

(१७)

हुंडगी निघाली बाजारा । वारिक माझा जुना ॥१॥
 दारचि गोधन कां तोडाना । मजला रहाट करून कां घाना ।
 माझे रहाटाकडे कां पहाणा ॥१॥
 तुमचा बैल कां माराना । मजला तांत करून कां घाना ।
 माझे तांताकडे कां पहाणा ॥२॥
 तुमची तलवार कां मोडाना । मजला चात करून कां घाना ।
 माझ्या चाताकडे कां पहाणा ॥३॥
 तुमचा टाळ कां मोडाना । मजला भिंगरी करून कां घाना ।
 माझ्या भिंगरीकडे कां पहाणा ॥४॥
 तुमची वस्त्रे कां फाडाना । मजला पिंजून पिंजून कां घाना ।
 माझ्या पिंजण्याकडे कां पहाणा ॥५॥

पिंजून पिंजून केला पिळू । नव इंद्रिया खेळू ।
एकाजनार्दन पिळू ॥६॥

टीपा : १) हुंडगी - परपुरुष जिव्हारी २) जुना - श्वेतकळा
३) दार - स्त्री ४) गोधन - वासनात्मक लिंगदेह संपत्ती ५) रहाट -
वर्तुळाकार श्वसनक्रिया ६) बैल - अहंकार ७) तात - सत्त्वभाव
८) तलवार - यमनियमवृत्ती ९) चात - सूत काढण्याचे, जीवशिव ऐक्य
करण्याचे साधन १०) टाळ - शब्दवृत्ती, द्विताल भूमिका ११) भिंगरी -
गती १२) वस्त्रे - कर्माकर्म १३) पिंजणे - उपाधीरहित करणे
१४) पिळू - शुद्धात्म साक्षात्कार स्थिती.

विषयानुबंध :-

अनादि मूळमायेने, देहभावावरील जीवास जो उपदेश केला आहे,
त्याचे वर्णन या कूट अभंगाद्वारे श्रीएकनाथमहाराजांनी केले आहे. एका
स्त्रीच्या कापूस पिंजून कामाचे रूपक याकरिता येथे वापरले आहे. जीव-
शिव ऐक्याच्या साधनमार्गाचे सविस्तर वर्णन अत्यंत समर्पकपणे येथे केले
आहे.

गूढार्थ विवरण :-

सकृतदर्शनी स्थूलार्थाने पहाता, या अभंगात एक उनाड स्त्री आपल्या
मित्राला कापूस पिंजून सूत काढण्यासाठी लागणाऱ्या वस्तूंची मागणी
करते आहे असे आढळते. परंतु गूढार्थाने पहाता, हा मूळमायेने जीवास
केलेला उपदेश आहे.

अनादि शाश्वत परब्रह्मापासून मूळमाया निघाली. ही मूळमाया

जीवाला उपदेश करते आहे की, हे जीवा, जर तुला चिदाकाशातील शुद्ध
आत्मसाक्षात्काराची स्थिती अनुभवायची असेल, तर प्रथम अखंडपणे
वर्तुळाकार चालणाऱ्या श्वसनगतीकडे निश्चयाने लक्ष दिले पाहिजे. असे
झाले असता, जीवन सूक्ष्मतर सूक्ष्मतर होते. असे सूक्ष्म जीवन ऊर्ध्वगामी
होते. हेच शिवाशी ऐक्य साधण्याचे उत्तम साधन आहे. हे साधन केले
असता, यम-नियम वेगळेपणाने पाळण्याची जरूरी नाही.

अशी ऊर्ध्वगामी जीवनाची प्राणगती चिदाकाशाला जाऊन भिडते.
तेथे द्वैतात्मक भाव लयास जातो. शुद्धसत्त्वाच्या प्रभावाने वासना व अहंकार
नाहिसा होतो. अशातऱ्हेने चिदाकाशामध्ये आत्मसाक्षात्कार होतो व
कर्माकर्माचा निरोध होऊन, उपाधीरहित अवस्था प्राप्त होते. असे हे
साक्षात्कारी जीवन नव इंद्रियांमधून खेळत असल्याचा अनुभव येतो.

तात्पर्यार्थ :-

ऊर्ध्वगामी प्राणगतीच्या साधनाने, जीव शिव ऐक्याचे साधन
साधले असता, वासना व अहंकाराचा नाश होतो व चिदाकाशामध्ये
आत्मसाक्षात्कार होऊन अद्वैतस्थिती प्राप्त होते.

(१८)

नवलाचे नवल आज म्या देखिले ।
सागराचे पाणी रांजणासी आले ॥१॥
नवल गे माये नवल गे माये ।
गंगा येऊनि रांजणात सामाये ॥२॥
निर्मळ पाणी डहुळते जहाले ।
डहुळले पाणी रांजणात आले ॥३॥
मृगजळाचे नीर रांजणी भरले ।
एकाजनार्दनी नवलचि केले ॥४॥

टीपा : १) सागर - महदाकाश परमात्मजीवन २) रांजण - देहोपाधी
३) गंगा - त्रिवेणी ४) डहुळले झाले - जीवभावाला आले ५) मृगजळ
नीर - भासरूप.

विषयानुबंध :-

व्यवहारामध्ये आपण काही नवलाईच्या गोष्टी पहातो, ऐकतो.
परंतु श्रीएकनाथमहाराज परमार्थातील काही गोष्टींना नवलाचेही नवल
समजतात. यापैकीच ज्ञानरूप परमात्मा स्वेच्छेने अज्ञानाचे पांघरूप घेऊन,
जीवभावास का व कसा येतो, तसेच असा हा अज्ञान उपाधीग्रस्त जीव
पुन्हा ज्ञानरूपी परमात्म्याशी एकरूप कसा होतो, या दोन गोष्टींना नवलाईचे
कोडे समजले जाते. याच नवलाईच्या गोष्टी सागरातील पाणी व रांजणातील
पाणी अशा दृष्टांताद्वारे या अभंगातून सांगितलेल्या आहेत.

गूढार्थ विवरण :-

परमात्म्याचे जीवभावावर येणे व देहभावावर/जीवभावावर आलेला
जीव, पुन्हा परमात्मस्वरूप होणे, हे खरे तर नवलाचे नवल आहे.

परमात्म्याचे शुद्ध जीवन अज्ञानवृत्तीने ढवळले जाऊन, ते देहरूपी
रांजणात सामावले जाते. यात भर म्हणून की काय, अशा देहभावावर
आलेल्या जीवाचे जीवन सभोवतालच्या दृश्याच्या भासामुळे, वासना व
अहंकाराने भरून जाते. यालाच 'डहुळलेले पाणी रांजणात आले' असे
म्हटले आहे.

असा हा देहभावावरील जीव, सद्गुरूकृपेने साधन करून, पुन्हा
अज्ञान उपाधीचा निरास करून परमात्मस्वरूप होतो. महदाकाशातील
परमात्मजीवनाशी एकरूप होतो.

तात्पर्यार्थ :-

शुद्ध परमात्मस्वरूप स्वेच्छेने जीवभावास येते व असा हा देहभावावर
आलेला जीव, पुन्हा त्याच सद्गुरूरूप परमात्म्याच्या कृपेने, शुद्ध
परमात्मस्वरूपास प्राप्त होतो.

(१९)

एक जटाधारी दिसत । एक डोळे वटारुनी पहात ।
एक गुरकावुनी बोलत । एक गिळावयासी पहात ॥१॥
ग ग ग ग कस करतंय । मी येंव मी येंव ।
सावळे बाळ तान्हुले । कसं करतंय ॥ध्रु॥
एक पाताळामधी रहात । त्रिभुवनी त्याचीच मात ।
एक डोळ्यामधी चमकत । त्यामधी जग दिसत ॥२॥
एकनाथ साधु भला । जनार्दनासी शरण गेला ।
देही याचा देव केला । त्याने रुप दाविले त्याला ॥३॥

टीपा : १) एक - आत्मरूप.

विषयानुबंध :-

सर्व देहधारी जीवामध्ये एक आत्मरूपच वावरत असते. परंतु याचा प्रत्यक्ष अनुभव येण्यासाठी सदगुरूंना शरण जावे लागते. सदगुरूंना शरण गेले असता, त्यांच्या कृपेने देहामध्ये तसेच विश्वामध्ये देवाचे दर्शन होते. हाच सिद्धांत अनेक उदाहरणांनी येथे मांडला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

स्वर्ग, पृथ्वी व पाताळ अशा तिन्ही लोकात, एक आत्मरूपच विलसत असते. एक चैतन्यच मानव व प्राणीमात्रांमध्ये विविध रूपाने क्रीडा करित असते. कधी ते जटाधारी मानवरूपात, तर कधी क्रोधाने संतप्त रूपात, तर कधी ते तान्हुल्या बालरूपाने असते. मानव रूपाप्रमाणेच मांजरासारख्या इतर प्राणीमात्रांतदेखील तेच चैतन्य असते.

श्रीएकनाथमहाराज म्हणतात की, “मी माझे सदगुरू जनार्दनस्वामींना शरण गेलो. तेव्हा मला माझ्याच देहामध्ये ईश्वर दिसला. माझ्या डोळ्यामध्ये चैतन्य भरून राहिल्याने, मला सर्वत्र त्या आत्मरूपाचा अनुभव येऊ लागला.”

तात्पर्यार्थ :-

देहभावावरील जीव सदगुरूंना शरण जातो, तेव्हा त्यांच्याच करूपेने देहामध्ये आत्मरूपाचे दर्शन होते व विश्वामधील सर्व प्राणीमात्रांमध्ये त्याच आत्मरूपाचा प्रत्यय येतो.

(२०)

भावाची मी सौरी झाले झाले संतापासी ।
 डौर ध्वनी ध्यान उन्मनी लिंग देहाते ग्रासी ॥१॥
 रघुराया कळली तुझी माया ॥ध्रु॥
 पाच माचवे तीन गाते त्यावर निजले होते ।
 रमारमणी मिळोन गेले खाटले पडले रिते ॥२॥
 माया सांडूनी लागले पाठी ध्यान तुझे मोठे ।
 भावे बेडी घालीन पायी आता जाशील कोठे ॥३॥
 ज्ञान काजळ घालुनी डोळा नाम तुझे कंठी ।
 निजानंदी ऐक्य झाले शब्दा पडली तुटी ॥४॥
 देवो नेणे भक्ती नेणे नाचू नेणे काही ।
 एकाजनार्दनी म्हणे जाणे येणे नाही ॥५॥

टीपा : १) पाच माचवे - पाच गुण २) तीन गाते - इडा पिंगला सुषुम्ना ३) रमारमणी - जीव व बुद्धी ४) खाटले - चार देहांचे अधिष्ठान.

विषयानुबंध :-

भक्तियुक्त योगसाधनेने निजानंदी ऐक्य होऊन निरंजन पदाची प्राप्ती कशी होते, याचा संपूर्ण आराखडाच या पाच कडव्यांच्या माध्यमातून श्रीएकनाथमहाराजांनी मांडला आहे. म्हणूनच या पदात “भक्तिभावयुक्त निजानंदा’बरोबरच ‘डौर ध्वनी ध्यानाचा’ही उल्लेख आलेला आहे. संत

समागमानेच हे सर्व शक्य आहे असा अभिप्रायही येथे सांगितला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

पहिल्याच कडव्यामध्ये संतांना शरण गेले असता, भक्तिभावाशी अतूट नाते निर्माण होते. अशावेळी अनुहात ध्वनीचे ध्यान लागून, उन्मनी अवस्था त्याला प्राप्त होते असे म्हटले आहे.

अशी अवस्था प्राप्त होण्यासाठी प्रथम इडा पिंगला सुषुम्नाकार होऊन, ॐकाराच्या पंचमातृकांच्या पंचगुणाशी ऐक्य साधले जाते. यामुळे चार देहाचे अधिष्ठान असलेल्या जीवबुद्धिची आत्मबुद्धि होते, म्हणजेच चारही देहांचा निरास होतो.

अशातऱ्हेने जीवाच्या पाठीमागे लागलेल्या मायेचा निरास होऊन ध्यान लागले असता, देव व भक्त यांच्यामध्ये ऐक्यभाव निर्माण होतो. यामुळे डोळ्यामध्ये ज्ञानांजन साठवून, कंठामध्ये त्या देवाचे नाम धारण केले जाते. अशास्थितीत शब्दात्मक द्वैतभावाचा निरास होऊन, निरंजनीच्या निजानंदात मग्न झालेल्या भक्ताची जन्ममरणाच्या चक्रातून मुक्तता होते.

तात्पर्यार्थ :-

संतांना शरण गेले असता, भक्तियुक्त योगसाधनेच्या बळाने त्या भक्ताची अज्ञानकाजळी दूर होऊन, त्याची जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्तता होते.

(२१)

हाट करुनि घरासी आणली बैसली वसरीच्या काठी रे ।
 घरची बाईल बाहेर निघाली वसवसून लागे पाठी रे ॥१॥
 शंखीण बाबा डंखीण त्या घरी शंखीण बाबा डंखीण रे ॥धु.॥
 चौशेराचा वरणभात केला वर भाजीचा गोळा रे ।
 मोठे मोठे घास घेती भुरळ फिरवी डोळा रे ॥२॥
 आठ भाकरी बारा पोळ्या धिरडी खादली सोळा रे ।
 पाणी पिऊनी ढेकर दिला मराठी तिचा मोळा रे ॥३॥
 बारा सोळा लुगडी नेसली येईना पाठी पोटी रे ।
 नव खणांची चोळी शिवली उराशी येईना गाठी रे ॥४॥
 एकाजनार्दनी म्हणे बाबा ऐशी बाईल केली रे ।
 तिच्या भयाने सर्व दैवते पळूनिया गेली रे ॥५॥

टीपा : १) घरची बाईल - आजपर्यंतची वासना २) चौशेराचा वरणभात - चार शून्ये व त्यात वावरणारा सत्वहंकार, पीतकळा, चार शून्ये आकाशापैल भूरळ ३) डोळा - सर्वात्म कळा ४) आठ भाकरी - अष्टधेच्या आठ वृत्ती ५) १२ पोळ्या - १२ प्रकारच्या सगुण-निर्गुण वृत्ती, षड्वृत्ती ६) १६ धिरडी - १६ लक्षणे ७) पाणी - जीवन ८) ढेकर - तृप्ती ९) बारा सोळा लुगडी - कळा १०) नवखण चोळी - ९ इंद्रिये.

विषयानुबंध :-

जागृत झालेल्या चैतन्यशक्तीचा देहामध्ये प्रभाव सुरू होताच, होणाऱ्या परिणामांचे वर्णन येथे आले आहे. शंखीण-डंखीण सारख्या

अजस्र स्त्रीचे रूपक वापरून, चैतन्यशक्तीचे प्रभावी स्वरूप स्पष्ट केले आहे. चैतन्यशक्तीच्या प्रभावाने देह शुद्ध होऊन सर्वत्र चैतन्याचा साक्षात्कार कसा होतो, हे या कूट अभंगातील कूट अर्थाद्वारे सांगितले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

परमार्थाच्या बाजारामध्ये देहभावाचा त्याग केला असता, त्या मोबदल्यात देहरूपी घरात चिद्शक्तीचा प्रवेश होतो. अशा चिद्शक्तीचा साक्षात्कार झाला असता, आजपर्यंत देहामध्ये वसती करून बसलेली वासना दुर्बल होते.

दुर्बल झालेल्या वासनांचाही अखेर नाश झाल्याने, चार देहांच्या चारी शून्यांचाही ग्रास होतो. म्हणजेच चार देहातून वावरणाऱ्या रज, तम व सत्त्वाहंकाराचा नाश होतो. चौदेहापलिकडील चिदाकाशामधील पीतप्रभा नयनात भरल्याने, त्या नयनांना सर्वात्म चैतन्याची कळा प्राप्त होते.

चिदाकाशातील चिद्शक्तीच्या प्रभावाने, स्थूल, सूक्ष्म देहातील पंचमहाभूते व त्रिगुण यांनी बनलेल्या अष्टधेच्या आठ वृत्तींचा निरास होतो या व्यतिरिक्त सगुणाच्या स्थूल सहा वृत्ती व निर्गुणाच्या सूक्ष्म सहा वृत्ती अशा एकूण बारा वृत्तींचा निरास होतो. अशा शुद्धात्म योग्याच्या ठिकाणी सोळा लक्षणे आढळतात. अशाप्रकारचे स्पष्टीकरण श्रीदासराममहाराजांनी केलेले आहे.

अभंगाच्या अखेरच्या भागात अशा योग्याचा अत्युच्च अनुभव सांगितला आहे. इडा पिंगला यांचे अस्तित्व संपून, अवघे जीवन सुषुम्नाकार झाल्याने देहभावाचे अस्तित्व संपून जाते व अशा योग्याच्या देहातील नऊ इंद्रियांमधून सतराव्या जीवनकळेचा रस उचंबळून वाहू लागतो व तो योगी त्या आनंदरसामध्ये निमग्न होऊन राहतो.

तात्पर्यार्थ :-

सद्गुरूकृपेने साधन साधले असता, देहामध्ये चैतन्याचा प्रकर्ष होतो. त्यामुळे वासना व अहंकाराचा नाश होतो. चैतन्याची प्रभा डोळ्यामध्ये भरून राहिल्याने सर्वत्र चैतन्यब्रह्माचा अनुभव येतो.

(२२)

दीपाचे तेज कळिके ग्रासिले ।
उदय अस्त ठेले प्रभेविण ॥१॥
लोपलीसे प्रभा तेजाचे तेजस ।
जाहली समरस दीपज्योती ॥२॥
फुंकिल्यावाचुनी तेज ते निघाले ।
त्रिभुवनी प्रकाशिले नवल देख ॥३॥
एकाजनार्दनी ज्योतीचा प्रकाश ।
जाहला समरस देही देव ॥४॥

टीपा : १) ज्योती - सोहं - निःशब्दातीत - विज्ञान हे खूप जेथे नाही
२) तेज - अव्यक्त - शिवस्वरूप ३) उष्णता + प्रकाश - शीतळता + प्रकाश - शक्ती-प्रकृती ४) तेज + Normal Heat, प्रकृतावस्था - जीवभाव विभक्तीकरणाने उपाधीभूत सौम्य ज्वलनात केंद्रिकरणाने समाविष्ट झालेले नादप्रकाशरूप - रामकृष्ण तत्त्व ५) प्रभा - पहाणे - आकाश वलय ६) तेज + उष्णता (सौम्य ज्वलनाची) + प्रभा

(तेजोवलय) = दीप ७) प्रकाश - दीप ज्या योगाने दाखविला जातो तो
८) दीप - पहाण्याचे स्थान ९) कलिका - शून्य

पूरक संत अवतरणे - अ) उष्णप्रकाश हा त्याचे ठिकाणी निर्माण झालेल्या शीतप्रकाशाबरोबर संलग्न पावला की सौम्य ज्वलन तयार होते.
ब) विज्ञान हे खूण जेथे नाही - ज्ञानेश्वरमहाराज **क)** अव्यक्ते व्यापिले - ज्ञानेश्वरमहाराज **ड)** तेचि रुक्मिणी गोरटी - समर्थ **इ)** शीत उष्ण आभा । अरूप आकारिला नभा ॥ - दासराम **ई)** रामकृष्ण वाचा भाव हा जीवाचा - ज्ञानेश्वरमहाराज **उ)** आकाश ते पहाणे - दासराम **ऊ)** दिननिशी नाही अवघा दीपक - निवृत्तीनाथमहाराज **ए)** शून्य मेहेलमे दीप बिराजे - कबीरसाहेब.

विषयानुबंध :-

सहस्रदळी होणारा सोऽहंदीपाचा/ सोऽहंज्योतीच्या अनुभवालाच सोऽहं स्वरूपाचा अनुभव म्हणतात. या सोऽहंज्योतीरूपाने स्थित असलेल्या सोऽहंदेवाच्या स्वरूपाचे वर्णन करणारा हा श्रीएकनाथमहाराजांचा अभंग आहे.

गूढार्थ विवरण :-

या अभंगातील शब्दांचा श्रीदासराममहाराजांनी केलेला अर्थ मर्मग्राही आहे. सोऽहंदीप हा तेज, उष्णता व त्या तेजाचे वलय म्हणजेच प्रकाश या तिन्हीमुळे तयार होतो. यातील तेज हे अव्यक्त शिवस्वरूप असून, त्यातील प्रकाश म्हणजे त्या शिवाची शक्ती होय. अशा सोऽहंदीपाच्या ठिकाणी चिद्वायुची म्हणजेच शिवशक्तीची मिठी पडली आहे. हेच शिवशक्ती सामरस्य होय.

या सोऽहंदीपाचे अस्तित्व कोणाच्या पाहण्यावर अवलंबून नसते. उदयास्त नसलेला हा सोऽहंदीप स्वयंभू, स्वयंस्फुरणरूप आहे. त्रिभुवन प्रकाशाने भरून रहाणे हे नवल केवळ त्या सोऽहंदीपाच्या तेजामुळे आहे. सोऽहंप्रकाशातील जे तेज आहे, त्या तेजाच्या धारणेवर जीवाचे जीवन अवलंबून आहे. यातील तेज/उष्णता शून्याने ग्रासून घेतलेली असते. त्यामुळे जीवाला जीवधारणेसाठी जेवढे आवश्यक, तेवढेच 'तेज' देहाला दिले जाते.

शेवटच्या चौथ्या चरणामध्ये साधक सोऽहंरूप कसा होतो हे सांगितले आहे. साधन करून उपाधीभूत जीवनात प्राप्त झालेला नादप्रकाश हेच 'रामकृष्णतत्त्व' होय. या रामकृष्णी तत्त्वरूप नामाने उपाधीभूत जीवन पार करून साधक सोऽहंज्योतीशी समरस होतो. सोऽहंज्योती ही सोऽहंदीपाचा गाभा होय. ही ज्योती म्हणजे निःशब्द सोऽहंभाव होय. त्यामुळे सोऽहंज्योतीशी समरस होऊन साधक देवरूप होतो/सोऽहंरूप होतो.

तात्पर्यार्थ :-

सहस्रदळीच्या सोऽहंदीपाच्या अनुभवाला अध्यात्मातील साधनेमध्ये अत्यंत महत्व आहे. सहस्रदळी सोऽहंस्वरूपाचा अनुभव हा साधन करून सोऽहंज्योतीशी समरस झाले असता येतो.

(२३)

पार्वतीवर । नमिला म्यां शिवशंकर ॥ध्रु॥
 शंभू कैलास शिखरी । पार्वती आदिमाया सुंदरी ।
 बैसुनि शंकराचे शेजारी । जोडूनी कर ॥१॥
 गिरिजा पुसे शंकरासी । तरी मी काय होय तुम्हासी ।
 शंकर म्हणे माता होशी । मी तुझा कुमर ॥२॥
 ऐकुनि बोलली गिरिजा । मी तर तुमची आत्मजा ।
 तुम्ही पिता शंभूराजा । माझे माहेर ॥३॥
 बोलिला नंदी ते अवसरी । ऐका म्हणे त्रिपुरारी ।
 गिरिजा शंकराची अंतुरी । तुम्ही भ्रतार ॥४॥
 बोलिले मग स्वामी कार्तिक । नंदी! तुम्हासी काय ठाऊक?।
 गिरिजा भाची बहिणीची लेक । भाचरू थोर ॥५॥
 बोले वीरभद्र आपण । तुम्ही लबाड चौघेजण । गिरिजा
 शंकराची बहिण । नाते साचार ॥६॥
 ब्रह्मा विष्णु त्रिनयन । हे काय होती तिघेजण ।
 तुका म्हणे द्यावे निवडून । तुम्ही चतुर ॥७॥

टीपा : १) पार्वती - पर्वताची मुलगी २) शंकर - शं करोति इति शंकरः। ३) पार्वतीचा मुलगा शंकर - चित्कळेपासून तमोगुणी अनहताचा वारू म्हणजे नादमयी शिवस्वरूप ४) शंकराची पार्वती मुलगी - शिवात्मापासून चित्कळेचा जन्म ५) शंकराची बायको पार्वती - ब्रह्म-

शुद्धात्मिका माया ६) भाचरू थोर - गिरिजा ही शंकराच्या बहिणीची लेक - भावरूप शंकराची बहिण भक्ती, तिच्या पोटी ही चित्कळा साक्षात्काराला येते, म्हणून ती जी साक्षात्कार स्थिती, ते भाचरू ७) शंकराची बहिण पार्वती - ब्रह्मरूपापासून शिवशक्तीचा जन्म.

पूरक संत अवतरणे - अ) सत्व रज तम गेले हारपोनी - तुकाराम ब) हरिहर विधिरूप तीन भेद । उपाधीगुणे तरी स्वये अभेद - वामन पंडित क) ब्रह्मा तोचि विष्णु । विष्णु तोचि शिव । सर्वाघटी भाव । शुद्ध आत्मा ॥ - दासराम ड) अणुरेणु चक्रपाणी । सुखी झाली दासी जनी - जनाबाई.

विषयानुबंध :-

श्रीशंकर व पार्वती, नंदी, स्वामी कार्तिक व वीरभद्र यांच्या संवादाच्या माध्यमातून हे कूट पद साकारले आहे. या पदात शंकर व पार्वती यांच्या नात्याविषयीची प्रत्येकाने आपापली मते सांगितली आहेत. त्यांच्या नात्याविषयीची उकल, यातील गूढार्थाची उकल होण्याने होणार आहे.

गूढार्थ विवरण :-

श्रीदासराममहाराजांनी यातील गूढार्थ खालीलप्रमाणे सांगितला आहे.

१. माता-पुत्र नाते :- परमात्म्याच्या चिदकलेपासून म्हणजे पार्वतीपासून, तमोगुणी अनाहताचा वारू म्हणजे ते नादमयी शिवस्वरूप होय. म्हणून माता (पार्वती)चा शिव हा पुत्र होय असे शंकर सांगतात.

२. पिता-कन्या नाते :- जीवभावाकडून पाहताना, शिवात्म्यापासून

गिरीजेचा/चित्कलेचा जन्म झाला. म्हणून शंकर हे पिता असून, मी त्याची कन्या आहे असे पार्वती म्हणते.

३. **मामा-भाची नाते** :- भावरूप शंकराची बहिण म्हणजे भक्ति होय. या भक्तिपोटी चित्कला (पार्वती) साक्षात्काराला येते. म्हणून पार्वती ही शंकराची भाची आहे असे कार्तिकस्वामी म्हणतात.

४. **पती-पत्नी नाते** :- पराशिवाची (परब्रह्माची), त्याच्याशी अभिन्नत्वाने राहणारी शुद्धात्मिका माया म्हणजे पार्वती होय. म्हणून शंकर पार्वती हे पती-पत्नी असल्याचे नंदी सांगतो.

५. **भाऊ-बहिण नाते** :- ब्रह्मरूपापासून शिव (शंकर) व शक्ती (पार्वती) यांचा जन्म झाला, म्हणून ते दोघे बहिण-भाऊ असल्याचे वीरभद्र सांगतो.

यापैकी खरे नाते कोणते? तसेच ब्रह्मा, विष्णु, महेश यांच्यातीलही खरे नातेसंबंध जो कोणी जाणेल, तोच खरा चतुर होय असे श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात.

शंकर आणि पार्वती या संबंधीचा नात्यांचेवरील पाच प्रकाराने केलेले स्पष्टीकरण म्हणजे अध्यात्मिक तत्त्वज्ञानामधील शिव-शक्ती या संकल्पनेकडे पहावयाचे पाच दृष्टिकोन आहेत. तत्त्वज्ञानाच्या विविध ग्रंथामधून या दृष्टिकोनाचे स्पष्टीकरण दिलेले आहे.

तात्पर्यार्थ :-

शिव-शक्तीचे स्वरूप परमार्थामध्ये अनेक प्रकाराने वर्णिलेले आहे. शिव व शक्ती ही भिन्न नावे असली तरी, दोघेही अभिन्नत्वाने राहतात. शिवच शक्तीरूपाने विश्वरूप झालेला आहे.

(२४)

त्रिकुटाचे माथा पेरिला जोंधळा ।
केला आम्ही मळा बागाईत ॥१॥
त्रिगुण ती कणी धरून सूत्र दोरी ।
वेद बैल चारी जुंपियेले ॥२॥
सोऽहं ऐसे बीज पेरियेले जेथे ।
रात्रंदिवस तेथे चोज वाढे ॥३॥
सतरावीचे तेथे लावियेले पाणी ।
अखंड उन्मनी भोगीतसे ॥४॥
तुका म्हणे आम्ही केला ऐसा मळा ।
वैकुंठीच्या स्थळा जावुनी बैसू ॥५॥

टीपा : १) जोंधळा - नाम.

विषयानुबंध :-

सोऽहं साधन हे परमार्थातील उन्मनी अवस्था प्राप्त करून देणारे प्रभावी साधन आहे. त्रिकुटापासून सुरू होणारी ही सोऽहंसाधना साधणे हे केवळ गुरुकृपेने शक्य होते. ही सोऽहंसाधना कशी साधली जाते याचे वर्णन श्रीतुकाराममहाराजांनी या अभंगात केले आहे. याकरिता येथे 'बागाईत मळ्याचे' रूपक वापरलेले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

त्रिकुटापासून चिदाकाशापर्यंतच्या योगातील पश्चिममार्गाचे वर्णन

येथे केले आहे. त्रिगुणात्मक इडा व पिंगला यांचा लोप झाला असता, सुषुम्ना नाडी हाताशी येते. या सुषुम्नेच्या ऊर्ध्वगामी प्राणगतीच्या सहाय्याने, चारही वेदांचे सार असलेल्या सोऽहं नामाचे बीज त्रिकुट शिखरावरती पेरले जाते.

तेथे सतराव्या जीवनकळेच्या पाण्याचे दिवस-रात्र सिंचन केले जाते. त्यामुळे सोऽहंनामबीज तरारून वाढते व त्याचे रूपांतर सोऽहंभावाच्या वटवृक्षात होते. हीच ती उन्मनी अवस्था होय. हेच ते वैकुंठस्थळ होय. अशी ही उन्मन अवस्था आम्ही अखंडत्वाने भोगतो आहोत, असे श्रीतुकाराममहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

निजनिष्ठेने नाम घेणे हे वेदांचे सार आहे. निजनिष्ठेच्या सोऽहंनामाने त्रिगुणातीत होऊन उन्मनी अवस्था प्राप्त होते. अशी अवस्था प्राप्त होणे हेच ते 'वैकुंठ' होय.

(२५)

दादांनो! ठकडी बायको आली ।

भल्याभल्यासी ठकवून गेली ॥ध्रु॥

शामसुंदर सावळी । उभी नेत्राचे राऊळी ।

ती आकाश ब्रह्मांड गिळी ॥१॥

चारी शून्याचे वरती । ज्ञानदृष्टीने न्याहाळती ।

चारी सूत्रे तिचे हाती ॥२॥

बायको नव्हे पुरुष नव्हे । दावी नाना रंग नटभाव ।

जैसी आकाशी बीज लवे ॥३॥

जे जे पाहू गेले तिसी । तिने झोडपिले तयासी ।

तुकाराम शरण तिसी ॥४॥

टीपा : १) ठकडी बायको - विठाई - विज्ञान स्थिती.

विषयानुबंध :-

चारी देहांना ठकवून प्राप्त झालेल्या उन्मनी अवस्थेला येथे 'ठकडी बायको' म्हटले आहे. 'ठकडी बायको'च्या रूपकातून उन्मनी अवस्थेचे वर्णन या कूट अभंगात केले आहे. अशी उन्मनी अवस्था प्राप्त झालेल्या योग्याचे अनुभव येथे सांगितलेले आहेत.

गूढार्थ विवरण :-

स्थूल, सूक्ष्म व कारणदेहातील अज्ञान व महाकारणदेहातील ज्ञान, याच्याही पलिकडील विज्ञानावस्था म्हणजेच 'उन्मनी' अवस्था होय. ही विकाररहित अशी अत्यंत पवित्र व निर्मळ अवस्था योग्याला प्राप्त झालेली

असते. त्याच्या दृष्टित विज्ञानरस सामावल्याने त्याच्या ज्ञानदृष्टिस हे ब्रह्मांड, ही सृष्टि येत नाही.

विज्ञान अवस्थेत चारही देहांचे रूपांतर चार शून्यात होते व त्यांची सूत्रे त्या योग्याच्या हातात असतात. त्याच्या नेत्राच्या चित्कलेमध्ये, आकाशामध्ये वीज चमकून नाहिशी व्हावी, तसे स्त्री-पुरुष नामरूपाने भरलेले हे जग दिसते व नाहिसे होते.

अशात-हेने उन्मनी अवस्थेतील चिद्रूपाला पाहू जाता, तो जीव स्वतःच चैतन्यरूप होतो. अशा या चिद्रूपाला मी शरण आलो आहे, असे श्रीतुकाराममहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

परमार्थात ज्ञान अज्ञानाच्या पलिकडील विज्ञान अवस्थेत, योग्याला ज्ञानदृष्टि प्राप्त होते. अशा ज्ञानदृष्टिने पाहता, विश्वाभास मावळतो. या उन्मनी अवस्थेचा वेगळेपणाने अनुभव येत नाही. त्यामुळे या अवस्थेचा अनुभव घेऊ पाहणारा स्वतः उन्मनीरूप होऊन जातो.

(२६)

सप्त पाताळाचे तीरी । तेथे गंगा वाहे निळी ॥१॥
 तिये मध्ये खेळे मासा । माश्या तोंडी एक ससा ॥२॥
 ससा मुंगीने गिळीला । दोन तोंडे त्या मुंगीला ॥३॥
 सहा पाय तीन वरा । आकाशाचा खाय चारा ॥४॥
 तिची वस्ती निरंजनी । तुका लागे तिच्या चरणी ॥५॥

टीपा : १) गंगा वाहे निळी - इडापिंगलेचा ओघ सैरा दिसे २) मासा - मन ३) ससा - सकार धारणा ४) मुंगी - मूकवृत्ती ५) दोन तोंडे - रामकृष्ण ६) सहा पाय - सहा भाव ७) तीन वरा - अकार - उकार - मकार ८) निरंजन - अधिष्ठान.

विषयानुबंध :-

या कूट अभंगात चिदाकाशाचे व चिदाकाशाकडे जाणाऱ्या साधनमार्गाचे वर्णन मासा, ससा व मुंगी यांच्या रूपकातून केलेले आहे. निःशब्द स्थितीतील सोऽहं आत्म्यास मुंगीची उपमा दिली आहे. तसेच तेथे सोऽहंब्रह्म व सोऽहंआत्मा यातील सूक्ष्म फरक स्पष्ट केला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

सप्तधातूंनी बनलेल्या देहभावाचा अंत सहस्रदळातील चिदाकाशात होतो. याकरिता इडा व पिंगला मधून वाहणारा प्राणाचा ओघ सुषुम्नाकार होऊन वहावा लागतो. सुषुम्नेतून सकाराच्या प्राणगतीसह मनही ऊर्ध्वगामी होते. सुषुम्नेतील ऊर्ध्वगतीने वाहणारा प्राणाचा ओघ चिदाकाशात मिसळत राहतो.

प्राणगतीसह चिदाकाशात आलेले मन मूकत्वास येते. मन मूकत्वास येणे म्हणजे देहभाव संपुष्टात येणे. देहभाव लयास जाऊन निःशब्द सोऽहंभाव जागृत होतो. यामुळे सहा विकारांचे रूपांतर सहा शुद्धसत्त्वभावामध्ये होते.

अकार, उकार व मकार सह असलेला ॐकार, हा सोऽहं आत्म्याचा गाभा असतो. अशा या सोऽहंआत्म्यापासून जीवाचा भाव असलेली सोऽहं - हंस गती म्हणजेच राम-कृष्ण गती अखंडपणाने चालूच असते.

हा सोऽहंआत्मा विश्वव्यापक होऊन निश्चळत्व स्थितीला येतो, तेव्हा हाच सोऽहंआत्मा सोऽहंब्रह्म म्हणून ओळखला जातो. अशा या निरंजन सोऽहंब्रह्मापासून स्फुरण पावलेल्या सोऽहं आत्म्याच्या चरणाशी मी लीन आहे, असे श्रीतुकाराममहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

सुषुम्नाकार ऊर्ध्वगामी प्राणगतीचे साधन करून, चिदाकाशात आलेल्या जीवाचा जीवभाव लयास जाऊन, सोऽहंभाव जागृत होतो. असा सोऽहंभाव जागृत झालेला योगी निरंजन ब्रह्मस्थानी वसती करून असतो.

(२७)

मात्रागमनी जे का होती । ते तुज आवडती ॥१॥

आम्हा तयाचि संगती । देई विठ्ठल श्रीपती ॥२॥

परद्वारी रत नर । आम्ही तयाचे किंकर ॥३॥

तुका म्हणे भांग खाऊ । बोध निजपदी राहू ॥४॥

टीपा : १) मात्रागमन - आदिशक्तीशी एकरूप होणे किंवा मात्रा - अकार - उकार - मकार २) परद्वारी - परपुरुष आत्म्याचे द्वारी ३) भांग - तेजाचे अंग.

विषयानुबंध :-

मात्रागमन, परद्वार करणे किंवा भांगेचे सेवन करणे हे सामाजिक नैतिकतेच्या विरुद्ध आचरण समजले जाते. या कूट अभंगात या आचरणाचे उदात्तीकरण केले आहे, असे सकृत्दर्शनी वाटते. परंतु यातील गूढार्थ ध्यानात घेतला असता, यामध्ये श्रीतुकाराममहाराजांनी चित्शक्ती आदिमायेचे गुणवर्णन केले आहे, असे दिसून येते.

गूढार्थ विवरण :-

मात्रागमन याचा अर्थ श्रीदासराममहाराजांनी आदिशक्तीशी एकरूप होणे असा केला आहे, तर परद्वार म्हणजे परपुरुष आत्म्याचे द्वार होय, असे स्पष्टीकरण दिलेले आहे. परमार्थस्वरूप विठ्ठलाशी अभिन्नत्वाने राहणारी आदिशक्ती हे त्या परमात्म्याचे/परब्रह्माचे भेट घेण्याचे द्वार आहे.

या आदिशक्तीशी एकरूप होणाऱ्या तुझ्या आवडत्या भक्ताची संगत भाग्यवंतांना मिळते. अशा ब्रह्माच्या तेजोमय आदिशक्तीचा बोध

प्राप्त झाल्याने आम्ही त्या निजपदाशी समरस होऊन राहू, असे श्रीतुकाराममहाराज येथे सांगत आहेत.

तात्पर्यार्थ :-

मूळमाया आदिशक्ती ही परमात्म्याशी अभिन्नत्वाने असते. त्यामुळे साधन करून गुरूकृपा झाली असता, आदिशक्तीशी समरस होऊन परमात्म्याचा लाभ होतो.

(२८)

निरंजन वनी देखियेली गाय ।
तिला तीन पाय चार मुखे ॥१॥
सहस्र तिला शिरे नऊ तिला कान ।
सतरावीचे स्तन शृंग एक ॥२॥
ऐसी कामधेनू व्यासांनी पाळिली ।
शुकानी वोळिली जनका घरी ॥३॥
तुका म्हणे गाय भाग्य नरा भेटे ।
अभागी करंटे वाया गेले ॥४॥

टीपा : १) गाय - गाय २) तीन पाय - इडा-पिंगला-सुषुम्ना (अ, ऊ, म) ३) चार मुखे - चार शून्ये ४) सहस्र - सहस्र पाकळ्या ५) नऊ कान - श्रवणाकार नऊ (इंद्रिये) भक्ती ६) सतरावी स्तन - जीवनकळा ७) शृंग एक - त्रिकुट.

विषयानुबंध :-

श्रीतुकाराममहाराजांचा हा कूट अभंग प्रसिद्ध आहे. यामध्ये ब्रह्मस्थानाला अत्यंत शुद्ध निरंजनवनाची उपमा दिली आहे. अशा ब्रह्मस्थानी स्थित असलेल्या श्रीतुकाराममहाराजांनी या अभंगातून गाईचे रूपक वापरून, योग्याला अनुभवास येणाऱ्या पारमार्थिक खुणांचे संकेत दिलेले आहेत.

गूढार्थ विवरण :-

या कूट अभंगाचा पारमार्थिक अर्थ श्रीदासराममहाराज पुढीलप्रमाणे सांगतात :- या अभंगात उल्लेख केलेल्या गाईची 'सहस्र शिरे' म्हणजे देहातील सहस्रदळस्थान होय. या सहस्रदळाच्या प्राप्तीकरिता इडा, पिंगला व सुषुम्ना या तीन पायांनी वाटचाल करावी लागते. या वाटचालीमध्ये एका श्रृंगाचे त्रिकुटस्थान पार करून, चार देहाची चार शून्ये ओलांडून तो योगी सहस्रदळामध्ये प्रवेश करतो.

सहस्रदळी नऊ प्रकारच्या अनुहातनादांचे श्रवण करणे हीच खरी भक्ति होय. येथील अखंड नादश्रवणाने त्याला त्या गाईच्या सतराव्या जीवनकळेच्या स्तनातून जीवनरसाची प्राप्ती होते.

अशी ही पारमार्थिक कामधेनू व्यास व शुकाना प्राप्त झाली. केवळ भाग्यवंतांनाच याचा लाभ होतो, अभागी अन्य जीव मात्र यापासून वंचित राहतात असे श्रीतुकाराममहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

योगसाधन करून परमार्थातील कामधेनूची प्राप्ती झालेला योगी, निरंजन ब्रह्मस्थानी वसती करून राहतो.

(२९)

आम्हा घरी एक गाय दुभताहे ।
 पान्हा न समाये त्रिभुवनी ॥१॥
 वान ते सावळी नाम ते श्रीधर ।
 चरे वसुंधरा चौदा भुवने ॥२॥
 वत्स नाही माय भलत्यासवे जाय ।
 कुरवाळी तो लाहे भावभरणा ॥३॥
 चहू धारी क्षीर वोळली अमूप ।
 धाले सनकादिक सिद्ध मुनी ॥४॥
 तुका म्हणे माझी भूक तेथे काय ।
 जोगाविते माय तिन्ही लोक ॥५॥

टीपा : १) त्रिभुवनी - स्वर्ग मृत्यू पाताळ २) सावळी - सहांना वळविणारी ३) श्रीधरा - मायेची अधिष्ठात्री ४) चौदा भुवने - सात स्वर्ग सात पाताळ ५) गाय - पांडुरंग ६) चहू धारी - (चार देहात) रामकृष्णहरी शून्य.

विषयानुबंध :-

सोऽहंब्रह्म पांडुरंग प्रसन्न झाला असता, सर्वत्र त्याच्या चैतन्यरूपाचा आणि त्याच्या कृपावर्षावाचा अनुभव येतो. हाच अनुभव पांडुरंगाला दुभत्या गाईची उपमा देऊन, श्रीतुकाराममहाराजांनी सांगितला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

विटेवरील सोऽहंब्रह्म पांडुरंग प्रसन्न झाला असता, षड्रिपूंचा नाश

होऊन अंतःकरणाची शुद्धता होते. हा पांडुरंग - श्रीधरा म्हणजे मायेचा अधिष्ठाता आहे. त्याच्या चैतन्यप्रभावाने व प्रेमभावाने स्वर्ग, मृत्यू, पाताळादि त्रिलोक व सात स्वर्ग व सात पाताळांनी तयार झालेली चौदा भुवनेही व्यापून राहिलेली आहेत.

या पांडुरंगाची जो कोणी प्रेमभावाने भक्ती करतो, त्याचा तो अंकित होऊन राहतो. अशा भक्ताच्या स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण अशा चारही देहामध्ये चैतन्याचा प्रेमरस भरून राहतो.

असा चैतन्याचा रस सनकादिक सिद्धमुर्तींना प्राप्त झाल्यामुळे, ते तृप्त झाले आहेत. म्हणून अखेरीस श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात की, “सर्वांना तृप्त करणारा हा पांडुरंग प्रसन्न झाला असता, माझी पामराची भक्तिप्रेमाची भूक तो भागवतो, यात नवल ते काय?”

तात्पर्यार्थ :-

सर्वव्याप्त चैतन्यस्वरूपी पांडुरंगाला भक्तिभावाने आळविले असता, तो प्रसन्न होतो व भक्ताची सर्व कामना पूर्ण करतो.

(३०)

मेरुचिया माथा ऊर्ध्व गंगा वाहे ।
 पक्षी तेथे आहे पंचरंगी॥१॥
 एकवीस पाय नऊ त्यासी शिरे ।
 बावन्न हे पर नेत्र तीन ॥२॥
 मुखाविण चारा चरे त्रिभुवनी ।
 वस्ती निरंजनी निरंतर ॥३॥
 ऐसा पक्षी बळी श्रीहरी समर्थ ।
 तुका हृदयात पाळी तया॥४॥

टीपा : १) मेरू - मेरूस्थान २) ऊर्ध्व गंगा - षड्चक्रावरी त्रिकुटा भितरी। त्रिवेणी सुंदरी गंगा वाहे ॥ (तुकाराममहाराज) ३) पंचरंगी - रंगातीत - पंचतत्त्वात रंग करणारा ४) एकवीस पाय - २१ स्वर्ग ५) नऊ शिरे - इंद्रिये ६) बावन्न पर - ५२ अक्षरे ७) नेत्र तीन - राम कृष्ण हरी.

विषयानुबंध :-

चिदाकाशातील सोऽहंआत्म्याचे वर्णन हा या कूट अभंगाचा विषय आहे. सोऽहंआत्म्यासाठी पक्ष्याचे रूपक वापरले आहे. सर्व विश्वव्यापक सोऽहंब्रह्मच आपल्या हृदयात सोऽहं पक्षीरूपाने स्थित आहे, असे श्रीतुकाराममहाराज सांगतात.

गूढार्थ विवरण :-

मेरूचा माथा असलेल्या त्रिकुटापासून चिदाकाशापर्यंत त्रिवेणी सुषुम्ना वाहते आहे. ऊर्ध्वगामी सुषुम्नाच ऊर्ध्वगामी गंगा होय. चिदाकाशामध्ये सोऽहंआत्मपक्ष्याचे वास्तव्य आहे.

या सोऽहं पक्ष्यापर्यंत जाण्यास इडा, पिंगला व सुषुम्ना म्हणजेच, राम, कृष्ण, हरिचे त्रिनेत्र हवेत. यातही सुषुम्नेतील एकवीस स्वरांमधून वाहणारी प्राणगती, चिदाकाशातील सोऽहंआत्म्यापर्यंत जीवाला पोहोचविते.

आता चिदाकाशापर्यंत आलेल्या जीवात्म्याच्या ठिकाणी सोऽहंभाव जागृत झाला असता, त्याचा प्रभाव जाणवू लागतो. प्रथम पंचमहाभौतिक देहातील नऊ इंद्रियांमधून, तसेच उँकारापासून उत्पन्न झालेल्या बावन्न मातृकांमधून/उँकारापासून उत्पन्न झालेल्या चारही वाणीमधून, सोऽहंभावाचा रस पाझरू लागतो.

स्वतःला मुख नसतानाही, त्रिभुवनातील जीवांच्याद्वारा हा सोऽहंपक्षी चैतन्याचा चारा ग्रहण करतो. या सोऽहं पक्ष्याचे 'निरंजन' हे नित्य वसतीचे स्थान आहे. अशा या हरिरूप सोऽहंआत्मपक्ष्याला मी माझ्या हृदयात सांभाळून ठेवले आहे, असे श्रीतुकाराममहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

साधन साधून चिदाकाशामध्ये सोऽहंभाव जागृत झाला असता, देहामध्ये सोऽहंस्वरूप प्रत्ययास येते. असा श्रीहरिरूप सोऽहंआत्मा हृदयात स्थित झाला असता, निर्भयता प्राप्त होते.

(३१)

गंधर्वनगरी क्षण एक न रहावे ।
 तेचि करावे मूळक्षेत्र ॥१॥
 खपुष्पांची पूजा बांधोनि निर्गुणा ।
 लक्ष्मीनारायणा तोषवावे ॥२॥
 वंध्यापुत्राच्या लग्नाचा सोहळा ।
 आपुलिया डोळा पहा वेगी ॥३॥
 मृगजळी पोहे घालूनी सज्ञाना ।
 तापलिया जना तोषवावे ॥४॥
 तुका म्हणे मिथ्या देहेद्रिय कर्म ।
 ब्रह्मार्पण ब्रह्म होय बापा ॥५॥

टीपा : १) गंधर्वनगर - माया २) खपुष्प - आकाशरूपी पुष्प
 ३) वंध्या पुत्र - जीव.

विषयानुबंध :-

ज्यास मोक्ष हवा असेल, त्याने कोणत्या प्रकारच्या साधनमार्गाचा अवलंब करावा याचे वर्णन या अभंगात दिले असून, मोक्षप्राप्तीनंतर योगी कशाप्रकारच्या कर्मांचे आचरण करतो, हेही येथे सांगितले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

देहामधील 'निरंजन ब्रह्मस्थिती' हे आपले मूळस्थान होय. ज्यास

मोक्ष हवा असेल त्याने गंधर्वनगरीरूपी मायेचा सत्वर, समूळ नाश करून निरंजनी वसती करावी.

हे साधण्यासाठी काय करावे हे सांगताना श्रीतुकाराममहाराज सांगतात की, जीव हा मुळामध्ये 'बंध्यापुत्रा'प्रमाणे आहे. वंध्यापुत्र कधीही अस्तित्वात नसतो. त्याप्रमाणे जीवाला स्वतंत्र अस्तित्त्व नसून, तो शिवरूपच आहे. परंतु अज्ञानामुळे तो स्वतःला जाणत नाही. साधन करून जीव हा शिवरूप होतो, जीव-शिवाचे ऐक्य होते, तेव्हा त्याला आपल्या शिवरूपाची/सोऽहंआत्मरूपाची ओळख पटते. त्यानंतर सोऽहंआत्म्याच्या निर्गुण चिदाकाशरूपी पुष्पांनी, चैतन्यब्रह्मरूपातील लक्ष्मीनारायणाची पूजा बांधावी व त्यांना संतुष्ट करावे.

केवळ दशेंद्रियांनी केलेली कर्मे ही सामान्य माणसासाठी बंधनकारक ठरतात. परंतु 'निरंजन'स्थानी स्थित असलेल्या योग्याची सर्व कर्मे ही ब्रह्मार्पण झालेली असतात. असा योगी अज्ञानाच्या मृगजळातून, शब्दज्ञानाने भ्रमित झालेल्या व संसाराने त्रासलेल्या सामान्यजनांना पैलपार करतो.

तात्पर्यार्थ :-

मायेचा समूळ नाश करून, शिवरूपाशी ऐक्य पावलेल्या योग्याला, 'निरंजनब्रह्म'स्थितीचा लाभ होतो. अशा योग्याचे कर्माचरण हे केवळ अज्ञानी लोकांच्या उद्दारासाठी असते.

(३२)

चाल माझ्या राघो । डोंगरी दिवा लागो ॥ध्रु॥

घर केले दार केले घरी नाही बरो ।

सेजारणी पापिणीची पाच पोरे मरो ॥१॥

घरी पाच पोरे ती मजहूनी आहेत थोर ।

पाचांची बाळे खादली बावन्न केले चोर ॥२॥

घरी केले दार केले दुकानदार मोठा ।

पाटाची राणी धांगडर्धिगा तिचा मोठा ॥३॥

दुकान केला मोठा पदरी रुका खोटा ।

हिजडा म्हणसी जोगी सोळा सहस्र भोगी चाटा ॥४॥

तुका म्हणे वेगी हरी म्हणा जगी ।

सांडून देई सर्व काही करा भक्तिलागी ॥५॥

टीपा : १) राघो - रामगतीस उद्देशून २) पापिणी - अष्टधा प्रकृती
३) पाच पोरे - पाच भूते ४) पाचाची बाळे - २५ ५) बावन्न - अक्षरे
६) दुकानदार - जीव व्यापारी ७) पाटाची राणी - बुद्धीचा नवरा
शिवभाव लयाला गेल्यावर ती जीवाशी एकरूप झाली ८) रुका - प्राप्ती
९) हिजडा - असून नसल्यापैकी १०) सोळा सहस्र - १६००० नाड्या.

विषयानुबंध :-

ऊर्ध्वगामी रामनामगतीने सहस्रदळी सोऽहंदीप लागला असता, योग्याच्या देहामध्ये व अंतःकरणामध्ये होणाऱ्या परिवर्तनाचा आलेख श्रीतुकाराममहाराजांनी या अभंगात रेखाटला आहे. हा विषय त्यांनी प्रपंचामध्ये घडणाऱ्या अनेक व्यावहारिक गोष्टींच्या सहाय्याने स्पष्ट केला

आहे.

गूढार्थ विवरण :-

ऊर्ध्वगामी रामनामगतीने/सुषुम्नागतीने सोऽहंदीप लागला असता, कोणत्या गोष्टी घडतात ते श्रीदासराममहाराजांनी स्पष्टीकरणात्मक टीपेमधून सांगितले आहे.

दहा इंद्रियांच्या दारांनी बनलेल्या देहाच्या या घराला, अष्टधा प्रकृतीचा अखंड सहवास असतो. ही अष्टधा प्रकृती पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ही पंचमहाभूते व सत्त्व, रज, तम असे त्रिगुण मिळून तयार झालेली आहे. यातील पंचमहाभूतांच्या पंचीकरणातून पंचवीस तत्त्वे निर्माण होतात. याच तत्त्वांनी नामरूपात्मक विश्व साकारले आहे. यातील आकाशाच्या शब्दगुणापासून सूक्ष्म मातृका व पुढे बावन्न अक्षरे उदयास आली. यातूनच पुढे शब्द व शब्दज्ञान निर्माण झाले.

सहस्रदळी सोऽहंदीप लागतो याचाच अर्थ, देहबुद्धिची आत्मबुद्धि होते व जीवभावाचे रूपांतर शिवभावात होते. त्यामुळे अष्टधा प्रकृतीचा व पंचविषयांचा निरास होतो. शब्दज्ञानाचा भ्रम नाहिसा होतो. अशा योग्याच्या सोळा सहस्र नाड्यांमधून चैतन्यरस झंकारत राहतो. अशा झंकारणाऱ्या अनाहत नादाच्या श्रवणाने, त्याचा सोऽहं आत्मा विश्वाकार होतो व त्याचा विश्वाभास मावळून जातो. जीवनाच्या ऊर्ध्वगामी सुषुम्नाकार गतीमध्ये हरिस्मरण केले असता, तो हरि आपल्या भक्ताचा सर्वस्वी सांभाळ करतो, असे श्रीतुकाराममहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

सुषुम्नेतील रामनामगतीचे साधन साधले असता, अष्टधा प्रकृतीचा ग्रास होतो. त्यामुळे त्याचा विश्वाभास मावळतो व तो योगी विश्वाकार होऊन रहातो.

(३३)

बाराही सोळा गडियांचा मेळा ।
 सतरावा बसवंत खेळिया रे ।
 जतिस्पद राखो जाणे टिपरिया घाई ।
 अनुहात वाय मांदळा रे ॥१॥
 नाचत पंढरीये जाऊ रे खेळया ।
 विठ्ठल रखुमाई पाहू रे ॥धु॥
 सा चहूवेगळा अठरा निराळा ।
 गाऊ वाजवू एक चाळा रे ।
 विसरती पक्षी चारा नेघे पाणी ।
 तारुण्य देहभाव बाळा रे ॥२॥
 आनंद तेथीचा मुकियासी वाचा ।
 बहिरे ऐकती कानी रे ।
 आंधळ्यासी डोळे पांगुळासी पाय ।
 तुका म्हणे वृद्ध होती तरुण रे ॥३॥

टीपा : १) तुका म्हणे वृद्ध होती तरुण रे - ज्यांची सर्व आशा निमाली ते भक्तीपिपासेने युक्त होतात.

विषयानुबंध :-

योगसाधनमार्गामध्ये “अनुहात नादश्रवण” हे अत्यंत महत्त्वाचे मानले जाते. अनुहात नादश्रवणामुळे कोणकोणते अनुभव येतात याचे वर्णन येथे आले असून, अनाहत नादश्रवणाचा आनंद अवर्णनीय आहे असे श्रीतुकाराममहाराज या अभंगात सांगतात.

गूढार्थ विवरण :-

“काया ही पंढरी - आत्मा हा विठ्ठल” अशी स्थिती असल्याने, आत्म्याच्या प्राप्तीसाठी इडा-पिंगलामधून वाहणारी प्राणशक्ती, साधन करून ऊर्ध्वगामी करणे आवश्यक आहे. बारा सूर्यांच्या व सोळा चंद्रांच्या कळा असून, त्या अनुषंगाने पिंगला व इडा या नाड्यांचा उल्लेख केला जातो. सुषुम्नेतील प्राणशक्ती ऊर्ध्वगामी वाहू लागताच, अनुहातनाद प्रकट होण्यास सुरवात होते.

ही प्राणशक्ती नादासह सहस्रदळी येताच, अनुहातनादाचा प्रकर्ष होतो व त्या साधकाला सतराव्या जीवनकळेचा लाभ होतो. चार वेद, सहा शास्त्रे व अठरा पुराणांपासून मिळणाऱ्या ज्ञानरसापेक्षा, सतराव्या जीवनकळेचा रस अद्भूत आहे.

हा अनुहात म्हणजे एकप्रकारचे ‘गायन’ आहे. हे गान ऐकून जीव पंचमहाभूतांनी बनलेल्या देहाचा, रसरशीत असा देहभावही विसरतो. जीवभाव विसरल्याने तो जीवपक्षी तहानभूकही विसरतो.

अशा स्थितीमधील होणाऱ्या आत्मानंदाची व्याप्ती एवढी असते की, त्यामुळे चारी वाचा कुंठित होतात, अहंभाव पांगुळला जातो, अज्ञान अंधःकाराचा नाश होऊन ज्ञाननेत्र उघडतात व चिरतारुण्य प्राप्त होते. अशातऱ्हेने सर्व आशापाश निमाल्याने, तो साधक मुक्त होतो असे श्रीतुकाराममहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

साधनेने इडा व पिंगला सुषुम्नाकार होऊन, साधक सहस्रदळी जातो. तेव्हा दिव्य अशा अनुहातनादाचे श्रवण होऊन, त्या साधकाला आत्मानंदाचा लाभ होतो.

श्रीमुक्ताबाई

(३४)

एका समुद्राचे तीरी । मुंगी पवे निर्धारी ॥१॥

मुंगी पैलतीरा जाये । वाळवंटी साखर खाये ॥२॥

तिकडून आला एक गज। मुंगीसवे करी झुंज ॥३॥

पाच अकरा पंचवीस । सेना मिळाली छत्तीस ॥४॥

पाचा जणांनी झगडा केला । गज मुंगीने ग्रासिला ॥५॥

मुक्ताबाई सांगे खूण । ज्ञानदेव सत्य जाण ॥६॥

टीपा : १) समुद्र - भव २) मुंगी - मूकवृत्ती ३) पैलतीर - भवापैल
४) वाळवंट - दया, क्षमा, शांती ५) साखर - नाम ६) गज -
अहंकार ७) पाच - पंचमहाभूते ८) अकरा - दशइंद्रिये आणि मन
९) पंचवीस - तत्त्वे १०) छत्तीस - २५+११

पूरक संत अवतरणे - अ) मुंगीचे मुखी त्रिवेणी गंगा - नामदेव **ब)**
संसार सागर सागर - माणकोजी बोधले **क)** दया क्षमा शांती हेचि
वाळवंट - एकनाथ **ड)** नाम शर्करा गोड - अमृतराय, **इ)** वाळवंटी
साखर पडे । गज येऊनी काय रडे । - तुकाराम, **ई)** देह पाचाचा पाच
जण नेतील - एकनाथ **उ)** दहा आणि एक अकरांचा खेळ - दासराम
ऊ) पाचा पासोनि पंचवीस - समर्थ **ए)** छत्तीस तत्त्वांचा हरि झाला -
एकनाथ.

विषयानुबंध :-

साधकाला परमार्थमार्गाच्या वाटचालीमध्ये, पंचमहाभूतांनी बनलेला देह व त्यात असलेल्या मन व अहंकाराशी सतत संघर्ष करावा लागतो. या संघर्षामध्ये साधक कसा विजयी होतो, याचे वर्णन श्रीमुक्ताबाईंनी या अभंगात केलेले आहे. यासाठी श्रीमुक्ताबाईंनी या अभंगात, 'अथांग समुद्राच्या पैलपार, एक मुंगी निर्धाराने जाते व तेथे वाळवंटामध्ये एका हत्तीशी झगडा करून त्याला पराभूत करते' अशातऱ्हेचे रूपक योजले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

साधनेच्या वाटचालीमध्ये साधक 'मौनवृत्तीत' येणे महत्त्वाचे आहे. स्थूल व सूक्ष्म देहाचा निरास होणे हीच ती 'मूकवृत्ती' होय. असा मूकवृत्तीत आलेला साधकच पंचमहाभूते व दर्शेंद्रियांनी बनलेला स्थूल देह व सूक्ष्म देहातील अंतःकरणाच्या मन, अहंकारादि वृत्तींचा निग्रहाने ग्रास करू शकतो.

स्थूल, सूक्ष्म देहाचा भवसागर पार करून आलेल्या साधकाला, कारणदेहामध्ये दया, क्षमा, शांतीचा अनुभव येतो. येथेच त्याला उन्मनीकडे नेणाऱ्या 'रामकृष्णनाम' साखरेची प्राप्ती होते. या रामकृष्णनामाने त्याची छत्तीस तत्त्वांनी मिळून बनलेल्या हरिची गाठ पडते.

श्रीज्ञानदेवांनी या सच्चिदानंद हरिची खूण जाणली होती, असे श्रीमुक्ताबाई सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

साधनेच्यायोगे मौनवृत्ती प्राप्त झाली असता, स्थूल व सूक्ष्म देहाचा निरास होतो. तेथे हरिनामाच्या योगे हरिची प्राप्ती झाल्याने, त्याचे अंगी दया, क्षमा व शांती यासारखे दैवीगुण प्रगट होतात.

(३५)

मुंगी उडाली आकाशी । तिणे गिळिले सूर्यासी ॥१॥

थोर नवलाव झाला । वांझ पुत्र प्रसवला ॥२॥

विंचू पाताळासी जाय । शेष माथा बंदी पाय ॥३॥

माशी व्याली घर झाली । देखून मुक्ताई हासली ॥४॥

टीपा : १) मुंगी - मूकवृत्ती २) आकाश - नादरहित शब्द ३) सूर्य - नाडी ४) वांझा पुत्र प्रसवला - जीवभाव आत्मरूपाला पाहू लागला म्हणजे आपरूप वेगळे करून द्वैतरूपाने एकत्व पाहू लागला. ५) विंचू - अहंकार ६) पाताळ - अधःपतन ७) शेष - शेषवृत्ती ८) माशी - मनोवृत्ती ९) घर - उत्क्रांत भूमिका १०) मुक्ताई - मुक्त स्थिती.

पूरक संत अवतरणे - अ) शब्द जो राहिला नादाते गिळोन । दासरामी गगन शून्यरूप - दासराममहाराज.

विषयानुबंध :-

श्रीमुक्ताबाईंचा हा प्रसिद्ध कूट अभंग आहे. येथे 'मुंगी' ही चिदाकाशामध्ये प्रवेश केलेल्या सूक्ष्म जीवात्म्याचे रूप आहे. मुंगीने सूर्याला गिळणे, वांझेला पुत्र होणे, माशीच्या पोटी घर प्रसवणे, अशा चमत्कृतीजन्य रचनेमधून, स्वरूपाच्या साक्षात्काराचे अनुभव सूचित केलेले आहेत. आत्मसाक्षात्काराने जाणीवेच्या कक्षा रूंदावतात व ज्ञानदृष्टी व्यापक होते. अशी ज्ञानदृष्टी प्राप्त झाली असता, ती परमात्म्यालाही गवसणी घालते, असा लक्षणीय अर्थ प्रगट करणारा हा श्रीमुक्ताबाईंचा कूट अभंग आहे.

गूढार्थ विवरण :-

उफराट्या प्राणगतीच्या साधनेने जीव चिदाकाशामध्ये प्रवेश करतो. चिदाकाश ही नादरहित शब्दस्थिती आहे. येथे आकाश असल्याने, शब्दगुण आहे व सोऽहंनादाखेरीज अन्य नाद नाहीत. सर्व नाद सोऽहंनादात लय पावतात. जीवभावही आत्मसूर्यामध्ये विलीन होतो.

अशास्थितीत अहंकाराचे पतन होते व उर्वरीत शेष मनोवृत्तीही लीन होते. अशात-हेने मनाची वृत्ती उत्क्रांत होऊन, तिला उन्मनी अवस्था प्राप्त झालेली पाहून, मुक्तावस्था प्राप्त झालेल्या श्रीमुक्ताबाईंना परमानंद झाला.

तात्पर्यार्थ :-

आत्मसाक्षात्कार झाला असता, अंतःकरणाच्या जाणीवेच्या कक्षा रूंदावतात. व्यापक जाणीवेमुळे अहंकाराचा नाश होऊन, मनाचे उन्मन होते व परमात्म्याच्या दर्शनासाठीची ज्ञानदृष्टी प्राप्त होते.

(३६)

असत्य न बोलो तोंडे रे खेळया ॥ध्रु॥

मुंगीने मेदिनी धरियली माथा, वायुची बांधली मोट ।
 सशाने सिंह फाडून खादला, तिळानं फोडिली लाठ ॥१॥
 शीताने सूर्य बांधला पायी, चंद्रासि झोंबला ताप ।
 गायीने व्याघ्र फाडियला, तेणे बेडके गिळिला साप ॥२॥
 वाळूची वेटी थोट्याने विणली, तोंडाळ झाले मुके ।
 पांगुळ चढला गिरीच्या माथा, गगनी फोडिले टाके ॥३॥
 वांझेच्या पुत्राने उदीम केला, कुपानं खादले शेत ।
 स्त्रिविणे पुरुष बाळक व्याला, पुरला त्याचा अंत ॥४॥
 मुक्ताबाई म्हणे गुरुपुत्रा आम्ही बांधली गगनी वाट ।
 सकळ ब्रह्मांडे घेऊनी हाती, भरिला त्याचा घोट ॥५॥

टीपा : १) मुंगी - मूकवृत्ती २) मेदिनी - धारणाशक्ती ३) ससा - चिदगुण ४) सिंह - नाद ५) तिळ - प्रेम ६) लाट - दृश्य ७) शीत - शीतगती ८) सूर्य-चंद्र - नाड्या ९) गाय - नाम १०) व्याघ्र - क्रोध ११) बेडुक - सत्त्वाहंभाव १२) साप - सर्पगती १३) वाळू - दया क्षमा शांती १४) थोटा - देणेघेणेचे अतीत असलेला जीवभाव १५) टाके - स्वरूप १६) कूप - शून्यवृत्ती १७) शेत - दृश्यतत्त्व १८) पुरुष - आत्मा १९) बाळक - जीव २०) स्त्रिविणे - कारण प्रत्यक्ष नाही स्त्रीचे अस्तित्व नाही.

विषयानुबंध :-

परमार्थात योगमार्गाचे साधन साधणे कठीण आहे. या मार्गातील कठीणपणा सांगण्यासाठी, जगामध्ये अशक्यप्राय वाटणाऱ्या गोष्टींची उदाहरणे दिलेली आहेत. या अशक्यप्राय गोष्टी सांगताना, त्यातील गूढार्थ पाहता, येथे खरा साधक योगी हा साधनप्रवास कसा पार करतो याचेच वर्णन असल्याचे दिसून येते.

गूढार्थ विवरण :-

या पदामध्ये जगात न घडू शकणाऱ्या गोष्टींची यादी दिलेली आहे. उदा. ससा सिंहाचा वध करतो, बेडूक साप गिळतो, वांझेचा पुत्र उदीम व्यापार करतो. परंतु याचा गूढार्थ मात्र वेगळाच आहे. पारमार्थिक अर्थाने या सर्व गोष्टी सत्यच आहेत असे श्रीमुक्ताबाई सांगतात.

पारमार्थिक प्रवासाकरिता निघालेला आत्मस्वरूप जीव हा प्रत्यक्ष देहधारी स्त्रीशिवाय (स्त्रीविना) उत्पन्न झालेला आत्म्याचा पुत्र आहे. देहाच्या उपाधीने जीवभाव धारण करून, तो स्वतःच्या आत्मरूपी पित्याला विसरतो. परंतु सदगुरूकृपेने तो आपल्या आत्मस्वरूपाकडे वाटचाल करू लागतो. इडा, पिंगला यांच्या संघर्षातून सुषुम्नाकार झालेली ऊर्ध्वगतीची ही वाटचाल आहे. शून्यवृत्तीतील कारणदेहाचे स्थान हा या वाटचालीमध्ये अत्यंत महत्त्वाचा टप्पा आहे. येथे जीवभाव निर्बल होतो, दृश्याचे भान ओसरते आणि तामस व राजस अहंकार संपून सत्त्वाहंकार निर्माण होतो.

कारणदेहातून ऊर्ध्वगामी झालेला जीव चिदाकाशी प्रवेश करतो.

तेथे जीव खऱ्या अर्थानि मूकत्वात येतो. जीवभावाचा निःशेष अंत झाल्याने दृश्याचा अंत होतो. त्याठिकाणी चिद्गुणाच्या नादामध्ये जीव लुब्ध होऊन राहतो. अखेर श्रीमुक्ताबाई म्हणतात की, 'पिंड ब्रह्मांडाचा ग्रास होऊन चिद्वृत्ती धारण केलेल्या गुरुपुत्राला सोऽहं गगनाची वाट सापडते'.

तात्पर्यार्थ :-

केवळ खरा गुरुपुत्रच योगमार्गातील कठीण साधनमार्ग पार करतो व त्यालाच चिदाकाशातील सोऽहं गगनामध्ये प्रवेश मिळतो.

श्रीजनाबाई

(३७)

खंडेराया तुज करिते नवस । मरु दे रे सासू खंडेराया ॥१॥
सासू मेल्यावरी तुटेल आसरा । मरु दे सासरा खंडेराया ॥२॥
सासरा मेलिया होईल आनंद । मरु दे नणंद खंडेराया ॥३॥
नणंद मरता होईन मोकळी । गळा घालीन झोळी भंडाऱ्याची ॥४॥
जनी म्हणे खंड्या अवघे मरु दे । एकटी राहू दे पायापाशी ॥५॥

टीपा : १) खंडेराय - सकळांचे खंडन करणारा देव २) सासू - कल्पना
३) सासरा - अहंकार ४) नणंद - तृष्णा ५) भंडारा - ज्ञान ६) अवघे - दृश्यादृश्य सर्व ७) एकटी - एकाकी

पूरक संत अवतारणे - अ) 'सासू ही कल्पना', 'सासरा अहंकार'

'तृष्णा नणदुली' - के शवस्वामी, ब) 'ज्ञान भंडाराचे पोते' - श्रीतुकाराममहाराज.

विषयानुबंध :-

श्रीजनाबाईचा भारूडाच्या अंगाने लिहिलेला प्रसिद्ध कूट अभंग आहे. या अभंगात परमात्मप्राप्तीकरिता सर्व उपाधींचा त्याग करून 'एकटेपणात' येणे किती आवश्यक आहे व त्याकरिता काय केले पाहिजे, याचे मार्गदर्शन केले आहे. व्यवहारातील सासू, सासरा, नणंद इत्यादि नातेसंबंधांच्या मुळाशी वासना, तृष्णा कार्य करित असतात. त्यामुळेच अशा नातेसंबंधांच्या उदाहरणांनी या अभंगातील मतितार्थ स्पष्ट केला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

येथे सासू, सासरा, नणंद हे कल्पना, अहंकार व तृष्णेचे प्रतिक आहेत. या सर्वांचे खंडण व्हावे याकरिता श्रीजनाबाई खंडेरायाकडे नवस मागत आहे.

परमात्म्याच्या भेटीसाठी सर्वप्रकारच्या कल्पना उपाधींचा निरास होणे आवश्यक आहे. जीवाला भासमान होणाऱ्या सर्व दृश्याला कल्पनेचा पाया असतो व कल्पनेचा आसरा सुटताच अहंकारही दुर्बल होतो.

वासना व अहंकार ही जोडगोळी आहे. यातील एकाचा नाश झाला असता, दुसऱ्याचाही नाश संभवतो. त्यामुळे साधन करून, दुर्बल झालेल्या अहंकाराचा नाश होताच, वासनेचाही आपोआप निरास होतो.

अशातऱ्हेने दृश्यादृश्यातील सर्व उपाधींच्या निरसनानंतर मुक्तावस्थेत ज्ञानबोध होतो. अशा सोऽहंस्वरूपाच्या एकटेपणाच्या आनंदात मला राहू दे, अशी प्रार्थना श्रीजनाबाई येथे करित आहेत.

तात्पर्यार्थ :-

जीवभाव टाकून 'एकटेपणात' येण्यासाठी कल्पना, उपाधी दूर सारली पाहिजे. कल्पनानाशाने तृष्णा/वासना व अहंकाराचाही निरास होतो आणि तो जीव 'सोऽहंभावाच्या' एकटेपणात येतो.

(३८)

नवल वर्तले नवल वर्तले नवल गुरूचे पाई ।

कापूर जळून गेला परि ते काजळी उरली नाही ॥ध्रु॥

साकर पेरून ऊस काढिला कान झाला डोळा ।

निबर बायको भ्रतार तान्हा सासरा तो भोळा ॥१॥

नवल मायवो नवल मायवो नवल चोजवेना ।

डोहामाजी मासोळीने वाचविले जीवना ॥२॥

नवल वर्तले नवल वर्तले नवल चक्रपाणी ।

गोकुळ चोरून नेले तेथे कैची दासी जनी ॥३॥

टीपा : १) कापूर - ४ देह २) काजळ - अज्ञान ३) ऊस - ब्रह्मरस
४) कान - श्रवण ५) डोळा - प्रचिती ६) निबर बायको - माया
७) तान्हा भ्रतार - ब्रह्म ८) सासरा - सतहंकार ९) डोहा - विज्ञान
१०) मासोळी - मन ११) जीवन - जीव १२) गोकूळ - देह

पूरक संत अवतरणे - अ) कापूराची वाती उजळली ज्योती - ज्ञानेश्वर

ब) जा जा जा तुम्ही झटका रे ... घ्या नामरसाचा घुटका - समर्थ
क) श्रवणाचा झाला विज्ञान डोहो - जनाबाई ड) प्रकृती कामारी -
ज्ञानेश्वर इ) रूप कोवळे कोवळे - गुलाबरावमहाराज ई) माझे तीन हो
सासरे... तीजा सज्जन तो विचरे - मुक्ताई उ) मनोमासा ओळखावा -
एकनाथ ऊ) जीवन कळा ते जीवन - एकनाथ.

विषयानुबंध :-

नामस्मरणाच्या साधनेने चित्तशुद्धि होऊन गुरूकृपा होते. अशी गुरूकृपा झाली असता, नवल वाटावे असे साक्षात्काराचे अनुभव साधकाला कसे येतात याचे येथे वर्णन आलेले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

साखर पेरून ऊस काढणे, कानाचा डोळा होणे, डोहातील मासोळीत पाण्याला वाचवणे अशा गोष्टी व्यवहारात अशक्य मानल्या गेल्या आहेत. गुरूकृपेने अशा गोष्टी घडतात, असा शाब्दिक अर्थ या अभंगातून ध्वनीत होतो. परंतु पारमार्थिकदृष्टीने हे गुरूकृपेचे नवल निराळेच आहे.

पदाच्या सुरवातीला, 'कापूर जळूनही काजळी उरली नाही' या दृष्टांतामधून गुरूकृपेचे महत्त्व सांगितले आहे. कापूर म्हणजे चार देह. स्थूल, सूक्ष्म, कारण व महाकारण देहांचा निरास होऊन, अज्ञान काजळी शिल्लक रहात नाही, हे गुरूकृपेचे नवल आहे असे श्रीजनाबाई म्हणतात.

चित्तात रामनामाची साखरपेरणी केली असता, अथांग अशा मायेचा निरास होतो. सात्विक अहंकारही नाहिसा होतो व ब्रह्मरसाची प्राप्ती होते. सद्गुरूकृपेने या ब्रह्मरसाची पेरणी श्रवणी झाली असता, सर्वत्र ब्रह्मच भरले असल्याचा अनुभव येतो.

जागृती, स्वप्न, सुषुप्ति व तुर्येच्या पलिकडील उन्मनी स्थिती म्हणजे विज्ञान अवस्था होय. उन्मनीची अवस्था जीवाला भवसागरातून पार करते. या अवस्थेत देहभावच नाहिसा झाल्याने त्या चक्रपाणीची/ ब्रह्माची भक्ति करण्यासाठी, वेगळेपणाने 'मी' राहिले नाही असे अखेरीस श्रीजनाबाई सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

'गुरूकृपा' हा परमार्थाचा प्राण आहे. गुरूकृपेने साधन घडते, गुरूकृपेने साक्षात्कार होतो व जीवनाला कृतकृत्यता प्राप्त होते. परंतु हे होण्यासाठी गुरूप्रती शरणागत भाव असणे आवश्यक आहे.

श्रीचांगदेवमहाराज

(३९)

सासूचे आधी सून जन्मली ।
 सून मारून सासू नोवरी झाली ॥१॥
 आचोजी चोजवितले ।
 ते स्वर्गी जाणवले रे भाई ॥२॥
 पुत्र पितयाचा व्रतबंध करी ।
 वांझ सासू कन्यादान दे नोवरी ॥३॥
 सिद्धांतीचे वर्म अनुभवी जाणे ।
 वटेश्वर चांगा बोलिला खुणे ॥४॥

टीपा : १) सासू - सकारमयी आसू २) सून - रिकामी वृत्ती सकाररूप प्राणवृत्तीची धारणा सोहंभावात एकरूप झाली - नोवरी झाली ३) पुत्र - मन ४) पिता - जीव ५) व्रतबंध - उपनयन ६) वांझ सासू - माया ७) कन्या - कामना .

विषयानुबंध :-

श्रीचांगदेवांच्या या कूट अभंगात, सासूच्या आधी सून जन्मणे, पुत्राने पित्याचा व्रतबंध करणे अशा जगरहाटीमधील व्यवहारामध्ये असंभवनीय अशा नातेसंबंधांचे चित्रण केलेले आहे. परंतु श्रीदासराममहाराजांनी याची पारमार्थिक अर्थाने केलेली उकल पाहता, यामध्ये साधनेच्या सिद्धांताची सूत्रबद्ध मांडणी केल्याचे दिसून येते.

गूढार्थ विवरण :-

साधन करून स्थूल व सूक्ष्म देहांच्या निरसनाने, जीव जेव्हा कारणदेही येतो, तेव्हा विषयांच्या जंजाळातून वृत्ती रिकामी होते. येथे मन व प्राण स्थिरावतात. पुढे या कारणदेहालाही पार करून सकारात्मक प्राणवृत्तीची धारणा ऊर्ध्वगामी होते व चिदाकाशातील सोऽहंभावात एकरूप होते. चिदाकाशरूपी स्वर्गातील ही सोऽहंस्थितीची अवस्था विलोभनीय आहे.

जीवभावाचे रूपांतर सोऽहंभावात होणे यालाच व्रतबंध म्हटले आहे. याचाच अर्थ जीवाचा हा एक प्रकारचा पुनर्जन्मच होय. असा पुनर्जन्म झाला असता, जीवाच्या कामना/इच्छा संपून जातात व मायेचा निरास होतो.

पदाच्या अखेच्या कडव्यात श्रीचांगदेवमहाराज सांगतात की,

अध्यात्मातील जीव-शिव संबंधातील सिद्धांतांच्या खुणा केवळ अनुभवीच जाणू शकेल.

तात्पर्यार्थ :-

साधनेमध्ये प्राणवृत्तीची ऊर्ध्वगामी धारणा साधली असता, जीवभाव सोऽहंभावाशी समरस होतो. अशास्थितीत वासनेचा संपूर्ण लय झाल्याने, मायेचाही निरास होतो.

४०)

वळेना वर्षे वरवर पूर आला ।
तेथे जन बुडाला बाईयांनो ॥१॥
बुडाला बुडाला परी म्हणताती ।
बुडाल्याची बुद्धी कोणी न घेती ॥२॥
ऐल उडाला पैल उडाला ।
कोरड्याच डोही जन बुडाला ॥३॥
ज्ञानदेव सांगडी मुक्ताबाई तारू ।
चांगा पैलपारू पावविला ॥४॥

टीपा : १) ज्ञानदेव - ज्ञाना देव तु कैवल्यं २) मुक्ताई - मुक्त स्थिती
३) चांगा - चांगभाव.

विषयानुबंध :-

पावसाळ्यामध्ये पाऊस पडला असता, नदीला येणाऱ्या पुराचा

आपण सर्वच अनुभव घेत असतो. हा अनुभव रूपक म्हणून येथे सांगितला आहे. वासनाग्रस्त मन हेच सर्व दुःखाला कारण आहे. ही वासना, भवसागरातून पैलपार जाण्यामध्ये सर्वात मोठा अडथळा आहे. वासनेचे स्वरूप व त्यातून सुटका करून घेण्याचा मार्ग, याचा उहापोह करणारा हा श्रीचांगदेवांचा कूट अभंग आहे.

गूढार्थ विवरण :-

वासनावृत्तीच्या वर्षावाने, वासनानदीला आलेल्या पुरामध्ये मानव वाहून जातो आहे. वासना नदीत बुडून सर्वनाश होतो आहे, हे माहित असूनही त्याला सुबुद्धि होत नाही आणि अशी बुद्धि झाली तरी कृतीच्या अंगाने ती वळत नाही.

वासनेमुळे माया संभवते. खरे पाहता, मृगजळाप्रमाणे असलेल्या मायाडोहामध्ये मानव बुडून जातो आहे. खरा भक्त मात्र मायाडोह पार करून पैलपार होतो.

नावाडी असलेल्या श्रीज्ञानदेवांनी, माझ्या मनीच्या चांगभावामुळे मजला पैलपार नेऊन मुक्तच केले आहे, असे श्रीचांगदेवमहाराज सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

सद्गुरूसारखा पाठीराखा असेल तरच वासनेचा भवसागर पार करता येणे शक्य आहे. सद्गुरूंच्या चरणरजाने वासनेचे बीज जळून जाते.

श्रीहरिबुवा भोंडवे

(४१)

स्वप्नामाजी सभा बैसली अद्भुत ।
 करी न्याय नित ज्ञातेपणी ॥१॥
 मुका पुराण सांगे बहिरे ऐकत ।
 आंधळे न्याहाळीत अक्षरासी ॥२॥
 थोटे लेहू जात पांगुळे धावत ।
 वेडे शिकवित शहाण्यासी ॥३॥
 तैसा हा संसार मायिक विस्तार ।
 जन्म-मरण थार कैचा असे ॥४॥
 सावध होवोनि पावे स्वरूपासी ।
 हरि म्हणे त्यासी भय नाही ॥५॥

टीपा : १) मुका - मूक २) थोटे - देणे-घेणेचे अतीत ३) वेडे - वेड लागलेले.

पूरक संत अवतरणे - अ) वाचेवीण बोलणे - मुकुंदराज ब) श्रोतेविण एके नेत्रेविण देखे - हरिबुवा क) लिहू जे शिकलो ॐ श्रीराम ड) महामूर्ख तो पंडिता बोधीताहे - समर्थ.

विषयानुबंध :-

हा संसार म्हणजे जागेपणीचे दीर्घ स्वप्न होय. मायिक संसारपाशात अडकलेल्या भयग्रस्त जीवाचे वर्णन यात दिले असून, आत्मबोध झाल्याने

या संसारपाशातून मुक्त झालेल्या ज्ञानी महात्म्यांची लक्षणे येथे सांगितली आहेत. स्वप्नातील अद्भुत सभेच्या रूपकामधून हा विषय श्रीहरिबुवांनी स्पष्ट केला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

अथांग पसरलेला हा संसार मायिक आहे. माया म्हणजे जी दिसते, भासते पण जिला खरे अस्तित्व नाही. या संसारात जन्ममरणाच्या फेऱ्यामध्ये अखंडपणाने भरडल्या जाणाऱ्या जीवाला खरी विश्रांती मिळत नाही.

अशा या संसारामध्ये सावध होऊन, स्वरूपाशी जे एकरूप होऊन राहतात, तेच या मायावी संसारातील खरे-खोटेपणाचा निवाडा करू शकतात. अशा महात्म्यांना जन्ममरणाचे भय रहात नाही.

अभंगातील स्वप्नामधील अद्भुत सभेमध्ये घडणाऱ्या अतर्क्य घटनांमधून प्रतीत होणाऱ्या पारमार्थिक अर्थाकडे पाहता, ते ज्ञानी भक्ताचे वर्णन आहे हे जाणवते. स्वरूपाशी एकरूप झालेला ज्ञानी, मूकपणात येऊन वाचेशिवाय बोलतो, कानाशिवाय ऐकतो. तो ज्ञाननेत्राने स्वरूपाचे दर्शन घेतो.

बाहेरील धावाधाव संपून अंतर्मुख झाल्याने, कर्माकर्मापासून तो अलिप्त रहातो. असे जीव-शिवापलिकडे गेलेले 'वेडे', अज्ञानी तसेच शब्दज्ञानाने भ्रमित झालेल्या जनांना त्यांच्या कल्याणासाठी आत्मबोध करीत राहतात.

तात्पर्यार्थ :-

स्वरूपाशी एकरूप होऊन राहिलेल्या ज्ञानी माणसांना, जन्ममरणाचे भय रहात नाही. असे महात्मे अज्ञ माणसांच्या कल्याणासाठी, त्यांना बोध करण्याचे सहजकर्म करीत राहतात.

(४२)

हरणाचे भेणे चिता पळोनिया गेला ।
 नाग जन्मला गायी पोटी ॥१॥
 श्वानाचिये पाठी ससे लागीयेले ।
 अंधारे गिळीले सूर्यासी ॥२॥
 मुंगीयेच्या डोळा हस्ती बुडोनिया गेला ।
 वंध्यापुत्रे त्याला काढीयेले ॥३॥
 मृगजळामाजी स्नान करु जाता ।
 कोरडेचि न्हाती न भीजता ॥४॥
 हरि म्हणे जन्ममरण भोगीती ।
 नाही आले हाती वर्म जव ॥५॥

टीपा : १) हरीण - दोन तोंडी मन २) चिता - चित्त ३) पळोनिया गेला - निसटले ४) नाग - प्राण ५) गाय - नाम ६) श्वान - द्वैतरहित मन ७) ससे - सकार धारणेने युक्त असे सहा विकार ८) अंधार - गतिरूप प्राण ९) सूर्य - सूर्यनाडी १०) मुंगीचिया डोळा - मूकवृत्तीचे पहाण्यात ११) हस्ती - अहंकार किंवा गजगती १२) वंध्यापुत्र - जीव १३) मृगजळात स्नान - भ्रम.

पूरक संत अवतारणे - अ) तुका म्हणे वर्म दाऊ डोळा - तुकाराममहाराज

विषयानुबंध :-

या पदामध्ये, प्राणीजगतामध्ये उपजत असलेल्या जैविक वृत्तीच्या

विरोधी कृती घडत असल्याची अनेक उदाहरणे दिलेली आहेत. अशा या धक्कातंत्राचा अवलंब करून, अध्यात्मातील 'चित्त प्राप्तीचे' महत्त्व अनेकप्रकाराने सांगितले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

प्राणीजगतामधील घडणाऱ्या गोष्टी, या निसर्गनियमानुसार घडत असतात. येथे चित्ता हरणाची शिकार करतो, कुत्रे सशाच्या पाठीमागे लागते, नागाच्या पोटी नाग जन्मणे व गाईच्या पोटी गाय जन्मणे, हे सारे नैसर्गिक आहे. परंतु येथे मात्र निसर्गनियमांच्या विरुद्ध गोष्टी घडताना आढळतात. येथे गाईच्या पोटी नाग जन्मतो, तर मुंगीच्या डोळ्यात हस्ती बुडतो.

याचा गूढार्थ श्रीदासराममहाराज खालीलप्रमाणे सांगतात :-

नामसाधनेत नामगतीतून प्राणगती उदयास येते. इडा-पिंगलेतील प्राणाचा ग्रास करूनच ही प्राणगती सुषुम्नामार्गे ऊर्ध्वगामी होते. ही सकारयुक्त प्राणगती कारणदेहापर्यंत येणे, हा साधनेतील महत्त्वाचा टप्पा आहे. येथेच मन व प्राण स्थिरावतात. येथेच दुर्तोंडी चंचल मनाच्या तावडीतून सुटून, चित्त उदयास येते. षड्विकारांचा नाश होतो.

ही कारणदेहातील 'मूकवृत्ती' होय. अशा मूकवृत्तीचे चित्त हाताशी येताच, जीवाच्या देहाहंकाराचा नाश होतो. परंतु परमार्थातील हे वर्म ज्यांच्या हाती येत नाही, ते मात्र मृगजळात स्नान करावे तसे कोरडेच राहतात व जन्ममरणाच्या फेऱ्यात अडकून पडतात.

तात्पर्यार्थ :-

साधनेमध्ये 'वर्म' हाती येणे महत्त्वाचे आहे. वर्म कळले असता, साधन सुगम होते. अशा सुगम साधनाने मूकवृत्तीचे चित्त हाती येते. पुढे याच चित्ताचे चैतन्य होऊन मुक्तावस्था प्राप्त होते.

(४३)

मुंगीयेचे डोळा रचियेले देऊळ ।
आधी कळस मूळ मग पाया रे ॥१॥
उदकावीण पाही भरियेले तळे ।
जैसे मृगजळ झेपावत ॥२॥
हरण धावूनि चित्ता मारीयेला ।
गाईने भक्षीला व्याघ्र पाही ॥३॥
शेळीयेने सर्प सगळाचि खादला ।
मुंगीने गिळिला गज मुखी ॥४॥
हरी म्हणे ऐसे न घडेचि कदा ।
जन्म मरण बाधा तैशा परी ॥५॥

टीपा : १) हरण - हरीवृत्ती २) चित्ता - चित्त ३) गाय - नाम
४) व्याघ्र - क्रोध ५) शेळी - शुद्ध मनोवृत्ती ६) सर्प - गती ७) मुंगी
- मूकवृत्ती ८) गज - गजगती.

विषयानुबंध :-

श्रीहरिबुवा यांनी या कूट अभंगात जगामध्ये न घडू शकणाऱ्या अशा अतर्क्य घटनांची यादी दिलेली आहे. उदा. येथे उदकावीण तळे भरते, गाय वाघाचे भक्षण करते, मुंगी हत्तीला गिळते इत्यादि. श्रीहरिबुवा म्हणतात की, या विपरित गोष्टी जो यथार्थतेने जाणतो, त्याला जन्ममरणाची बाधा होत नाही.

गूढार्थ विवरण :-

या अभंगाचा पारमार्थिक यथार्थ श्रीदासराममहाराज, सहजयोग साधनमार्गाने सांगतात. देहरूपी देवळाच्या चिदाकाशरूपी कळसाची प्राप्ती, साधनेतील कळ साधली असता होते. यासाठी साधकाला विशिष्ट साधनमार्गाचा अवलंब करावा लागतो.

प्रथम अंतर्मुख होऊन मौन साधले असता, जीवनाची गती सूक्ष्म होऊ लागते. त्यामुळे मनोवृत्ती शुद्ध होऊ लागते. येथून सुषुम्नाकार होऊन प्राणगती ऊर्ध्वमुखी वाहू लागताच, सुषुम्नेतील तात्त्विक नाम हाताशी येते. सुषुम्नेतील प्राणगतीमध्ये घुमणारा नाद म्हणजे ते तात्त्विक नाम होय. ही सुषुम्नाकार प्राणगती भ्रूमध्यात त्रिकुटस्थानी येताच, मनाचा व प्राणाचा लय होऊन चित्त हाताशी येते.

त्रिकुटस्थानाच्या (कारणदेहाच्या)वर रामकृष्णवाचेची ऊर्ध्वगामी 'हरिवृत्ती' निर्माण होते. ती हरिवृत्ती सूक्ष्मप्राणासह चिदाकाशी मिसळत रहाते. तेथे सोऽहं आत्मरूप पहाणेपणाला येते. तेथे निःशब्द स्थितीत, जीवनरस उचंबळून वाहतो. चिदाकाशातील या अनुभवाने जन्ममरणाची बाधा नाहिशी होते.

तात्पर्यार्थ :-

साधकयोगी साधनमार्गामध्ये अग्रेसर होत असताना त्याला अनेक सूक्ष्म अवस्था पार कराव्या लागतात. अशात-हेने चिदाकाशापर्यंत आल्यानंतर त्याला आत्म्याचा पहाणेपणा प्राप्त होतो व तो योगी जन्ममरणाच्या अतीत होतो.

(४४)

खरे बोले तो नकीं बुडे । लटके बोले तो वैकुंठी चढे ॥१॥
 लटके बोले तो अमृत चाखे । खरे बोले तो लागे भीके ॥२॥
 लटके बोले तो अमर झाला । खरे बोले तो जिताचि मेला ॥३॥
 लटके बोले त्या होय सुख । खरे बोले तो पावे दुःख ॥४॥
 लटके बोले त्या समाधान । खरे बोले तो दुःश्रित मन ॥५॥
 लटक्या एवढे नाही सार । खरे बोलता न चुके फेर ॥६॥
 लटके कळले जयासी । त्याची चुकली चौऱ्यांयसी ॥७॥
 हरि म्हणे लटके कळे । तेचि ब्रह्म होती निखळे ॥८॥

टीपा : १) खरे - जगाचे दृष्टीने खरे पण तत्त्वतः खोटे, २) लटके - जगाचेदृष्टीने खोटे, पण वस्तुतः लटक लावणारे खरे.

विषयानुबंध :-

व्यवहारामध्ये खरे बोलणे, खरेपणाने वागणे यांचे फळ त्याला

सुख मिळते, लाभ होतो व तेच खोटे बोलणे व खोटेपणाने वागल्याने अंतिमतः दुःखच मिळते असे समजले जाते. परंतु प्रस्तुत अभंगामध्ये खरे बोलण्याने दुःख होते, तर खोटे बोलण्याने अमृताची प्राप्ती होऊन वैकुंठलोक मिळतो असे म्हटले आहे. परंतु सत्याचे व असत्याचे, व्यवहारातील व परमार्थातील निकष परस्पर विरुद्ध स्वरूपाचे असतात. व्यवहारातील यशापयशावरून पारमार्थिक जीवनाचे मूल्यमापन केले जाऊ शकत नाही, हाच या कूट अभंगाचा विषय आहे.

गूढार्थ विवरण :-

श्रीदासराममहाराजांनी या अभंगातील, खरे म्हणजे जगाच्याही दृष्टीने खरे पण तत्त्वतः खोटे, व लटके म्हणजे जगाच्यादृष्टीने खोटे, परंतु वस्तुतः लटक लावणारे खरे, अशी व्याख्या केलेली आहे. या व्याख्येनुसार या अभंगाचा वेगळाच अर्थ ध्यानात येतो. हा अर्थ असाही सांगता येतो :-

व्यावहारिक दृष्टीने खरे पण पारमार्थिकदृष्टीने लटक्या गोष्टी केल्याने, तो माणूस नरकास प्राप्त होतो. त्याचे मन दुःश्रित, दुःखी राहाते. त्याच्यावर भीक मागण्याची पाळी येते व जीवंतपणीच मृतावस्था प्राप्त झाल्याने, जन्ममरणाच्या चक्रात तो अडकून रहातो. याउलट व्यवहारातील खोटे, लटके, परंतु पारमार्थिकदृष्टीने खरेपणाने वागल्याने, भक्तिसुखाचे अमृत हाती आल्याने, त्याला सुखसमाधानाची प्राप्ती होते. तसेच वैकुंठी जाऊन त्याला अमरत्व प्राप्त होते.

अखेरीस श्रीहरिबुवा म्हणतात की, ज्याला लटक लावणाऱ्या परमात्म्याचे दर्शन होते, त्याची जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून मुक्तता होते व त्याला निखळ ब्रह्मपदाची प्राप्ती होते.

तात्पर्यार्थ :-

लटक लावणाऱ्या परमात्म्याची लटक लागली असता, संसार लटका होतो व साधकाला निखळ ब्रह्मपदाची प्राप्ती झाल्याने, त्याची जन्ममरणाच्या चक्रातून मुक्तता होते.

(४५)

बापाचिथे पोटी कन्या पुत्र झाली ।
 सोयरीक केली, बहिण भावा ॥१॥
 कन्येचा हो वर बाप आपण झाला ।
 पाहू जाता, त्याला बहिण होय ॥२॥
 भावाची बाईल बहिणची झाली ।
 कन्या येक झाली, तिथे पोटी ॥३॥
 मामाचेही घरी भाची जे निघाली ।
 तिघे पुत्र व्याली, तीन कन्या ॥४॥
 आजियांचे घरी निघाली नार ती ।
 तीस पोरे होती, तथे लागी ॥५॥
 हरि म्हणे ऐसे आमुचे हे नाते ।
 पापपुण्य तेथे काही नाही ॥६॥

टीपा : १) बाप - जीवभाव २) कन्या पुत्र - भक्तीभाव ३) कन्या - प्रचिती ४) मामा - जीवभाव ५) तिघे पुत्र - अगुण शून्य सगुण ६) तीन कन्या - मूकवृत्ती शून्यवृत्ती रामकृष्णवृत्ती ७) आजी - शक्ती ८) तीस पोरे - २५ + ५.

विषयानुबंध :-

परमात्म्याविषयी अत्यंत भक्तिभाव उत्पन्न झालेल्या अंतःकरणाने, साधक जेव्हा साधन करू लागतो, तेव्हा त्या प्रवासात काही टप्पे लागतात. प्राणगतीच्या या साधनमार्गामधील अवस्थांच्या काही खुणा दिसू लागतात. याचेच वर्णन या अभंगात आहे. आपल्या कुटुंबव्यवस्थेमधील नातेसंबंधामध्ये काही नैतिकतेच्या मर्यादा गृहित धरलेल्या असतात. येथे कूट अभंगामध्ये श्रीहरिबुवा यांनी बहिण-भाऊ, बाप-लेक, मामा-भाची यांच्यामधील विपरित नातेसंबंधांच्या रुपकामधून हा विषय मांडला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

चिदशक्तीच्या स्फुरणातून सूक्ष्म पंचमहाभूतांच्या तन्मात्रा व पुढे पंचीकरणातून पंचवीस तत्त्वांचा देह व त्यामध्ये मन, चित्त, बुद्धि, अहंकार व अंतःकरण असे अंतःकरणपंचक निर्माण झाले. अशा तीस गोष्टींनी बनलेला हा देह आहे. या देहामधील जीव जेव्हा अंतर्मुख होतो, तेव्हा त्याच्या मनात भक्तिभाव जागृत होतो.

असा जागृत झालेला भक्तिभाव उत्कट होतो, तेव्हा जीववृत्ती प्राणगतीसह ऊर्ध्वगामी होते. साधनेच्या या प्रवासात अगुण, शून्य व सगुण असे तीन टप्पे लागतात. हे तीन टप्पे म्हणजे उन्नत जाणीवांचे तीन स्तर आहेत. हे तीन स्तर पार करताना प्रथम जीव मूकवृत्तीत येतो. दुसऱ्या

स्तरावर मूकवृत्तीतील जीव शून्यवृत्तीत येतो व अखेरीस ही वृत्तीही चिदाकाशामध्ये सोऽहंस्वरूपापासून निघालेल्या रामकृष्णवृत्तीमध्ये समरस होऊन जाते.

अखेरीस हरिबुवा म्हणतात की, 'सकृतदर्शनी हे नातेसंबंध विपरित भासले तरी, येथील पारमार्थिक स्तरावरील नातेसंबंध हे पाप-पुण्यापलिकडील आहेत.'

तात्पर्यार्थ :-

परमात्म्याविषयी भक्तिभाव निर्माण झाला असता, अंतःकरण शुद्ध होऊन जीव अंतर्मुख होता. असा अंतर्मुख झालेला जीव, ऊर्ध्वगामी प्राणसाधनेचा प्रवास पूर्ण करतो व अखेरीस चिदाकाशातील चिद्शक्तीशी एकरूप होतो.

(४६)

नार झाली गरोदर । डोहळे पुरवी भ्रतार ॥१॥
 काय त्यापाशी सांगे । वस्तू विकोनिया मागे ॥२॥
 वारीयासी रीघ नाही । सूर्यबिंब न पडे काही ॥३॥
 चंद्रसूर्याचा प्रकाश । तयामाजी कदा नसे ॥४॥
 ब्रह्मा न करी जयासी । तेचि पाहिजे मजसी ॥५॥ .
 ऐसे मागितले तिणे । हरि म्हणे सांगून देणे ॥६॥

टीपा : १) नार - शक्ती २) भ्रतार - शिव.

विषयानुबंध :-

विश्वनिर्मितीची प्रक्रिया कशी असते व त्यामध्ये चैतन्यशक्तीचे असलेले महत्त्व, याचे वर्णन या कूट अभंगात आले आहे. हा विश्वनिर्मितीचा विषय स्पष्ट करण्यासाठी श्रीहरिबुवांनी गरोदर नार म्हणजे शक्ती व तिचा भ्रतार म्हणजे शिव, अशी रूपके योजिली आहेत.

गूढार्थ विवरण :-

श्रीगुरुलिंगगीतेनुसार एक शिवच सत्‌रूपाने परब्रह्म व चिद्रूपाने आत्मा बनतो. सत्‌रूप ब्रह्म हे निःशब्द असून, तेथे चिद्‌शक्ती निश्चळत्वाने असते. 'एकोऽहं बहुस्यां प्रजायेय' अशी परब्रह्माला प्रेरणा होऊन, विश्व निर्मिती झाली. या स्फुरणातून जाणीवरूपाने शिव व चैतन्यरूपाने शक्ती स्फुरण पावली. पुढे शिव-शक्ती सामरस्यातून, चैतन्यशक्तीद्वारा चराचर सृष्टी निर्माण झाली. ही चैतन्यशक्ती त्रिगुणांना धारण करते व उत्पत्ती, स्थिती व लय द्वारा (ब्रह्मा, विष्णु व महेश) हे सृष्टीचे चक्र सुरू राहते.

प्रस्तुत पदामध्ये चैतन्यशक्ती शिवाकडे मागणी करते आहे की, जेथे चंद्रसूर्याचा प्रकाश नाही, जेथे सूर्यबिंबही नाही, जे स्थान ब्रह्मानेही निर्माण केले नाही, असे ठिकाण मजला हवे. असे ठिकाण म्हणजे 'चिदाकाश' होय. परब्रह्माच्या स्फुरणातून हे निर्माण झाले असून, विश्वाच्या उत्पत्ती, स्थिती व लयानंतरही ती निजशक्ती चैतन्यरूपाने चिदाकाशात वास्तव्य करून असते. असे हे 'चिदाकाश' आंदण देऊन, परब्रह्म हरिने चिद्‌शक्तीचे डोहाळे पूर्ण केले.

तात्पर्यार्थ :-

परमार्थात् चिदाकाशाला अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. चिदाकाशात चैतन्यशक्ती प्रकर्षाने ओतप्रोत भरून असते. चिदाकाशामध्ये विश्वाच्या व जीवाच्या निर्मितीची बीजे आहेत. तसेच जीवात्मा व शिवात्मा यांच्या ऐक्याचे ते ठिकाण असल्याने, साधनप्रक्रियेत त्याला अत्यंत महत्त्व आहे.

(४७)

बैल घातला गोणीत । वाणी बैसला तराजूत ॥१॥
दुकाने विकियला वाणी । बैल उंटावरी घालूनी ॥२॥
जिनावर घातले घोडे । जित्यासाठी मेला रडे ॥३॥
श्वानासाठी ससा लागे । गायी पोटी जन्मला वाघ ॥४॥
देव पूजी पाषाणासी । ऐशी परी झाली जनासी ॥५॥
जग चाले उफराटे । खऱ्यासीही म्हणती खोटे ॥६॥
त्यासी न कळे विचार । पडला मायेचा अंधार ॥७॥
गरुडासी सर्प गिळी । ऊस चरकासी पिळी ॥८॥
हरि म्हणे ऐसे झाले । जग उफराटे चाले ॥९॥

टीपा : १) बैल - अहंकार २) गोणी - नाम ३) वाणी - जीवभाव
४) तराजू - समता ५) उंटावरी घालून - उलट करून ६) दुकाने -
दोन कानांनी ७) जिनावर घातले घोडे - इंद्रियवृत्ती जिंकून मनाची ठेवण

साधली ८) देव - आत्मा ९) ऊस - ब्रह्मरस १०) चरक - कालचक्र.

विषयानुबंध :-

या पदातील शब्दार्थ पाहता, जित्यासाठी मेलेल्याने रडणे, गरूडाला सर्पाने गिळणे, गाईच्या पोटी वाघ जन्मणे अशा अशक्यप्राय व अवास्तव घटनांची यादी दिलेली आहे. परंतु सूक्ष्मअर्थाने पाहता, येथे साधनेचा मार्ग व त्यामध्ये साधकाला येणारे अनुभव यांचे विस्तृत वर्णन केलेले आढळते. साधन करून येणारा साक्षात्काराचा अनुभव हा 'खरा' असतो. परंतु त्याचा अनुभव नसल्याने, अज्ञानी माणसांना मात्र हे अनुभव खोटे वाटतात.

गूढार्थ विवरण :-

पदाच्या पहिल्या भागामध्ये साधनमार्ग सांगितला आहे. इडा पिंगला सम होऊन, प्राणगती सुषुम्नाकार झाली असता, प्राणाच्या उलट मार्गाची सुरवात होते. सकाराच्या धारणेच्या उलट प्राणगतीमुळे, अनुहातध्वनी उत्पन्न होतो. चिदाकाशातील 'खरे जीवन/जीवंतपणा' प्राप्त होण्यासाठी अनुहातध्वनीरूपाने जीवाने केलेले हे आक्रंदनच असते. अनुहातनाद श्रवणाने, इंद्रियवृत्तींना जिंकून मनाची ठेवण साधली जाते.

असा हा श्रवणाकार झालेला जीव चिदाकाशात येतो, तेव्हा मनातील संकल्प-विकल्प, द्वैतभाव, वासना व अहंकाराचा निःशेष नाश होतो. मन उन्मन होते. तेथे सोऽहं आत्मदेवाची भेट होते व हाच सोऽहंआत्मा सोऽहंब्रह्मरूपाने चराचराला व्यापून राहिल्याचा अनुभव येतो.

अशात-हेने योगीपुरुषाला निश्चळ ज्ञानदृष्टी प्राप्त झाल्याने, सर्वप्रकारच्या चांचल्याचा नाश होतो. त्याचे ठिकाणी अद्भुत ब्रह्मरस ठसावतो. या ब्रह्मरसाचे सेवन करित असताना कालचक्रही थबकते. अखेरीस श्रीहरिबुवा

म्हणतात की, 'मायेचा अंधार पडल्याने जगाला यातील वर्म कळत नाही. त्यांना हे सर्व उफराटे वाटते व त्यामुळे ते खऱ्यालाही खोटे समजतात.'

तात्पर्यार्थ :-

साधनेमधील उफराट्या प्राणगतीचा हा गुरुमार्ग शीघ्र फलदायी आहे. त्यामुळे अंतःकरणाची शुद्धता होऊन, साधकाला निश्चळ ज्ञानदृष्टी प्राप्त होते.

(४८)

रावतावरी बैसोनिया घोडे ।
 दुर्गावरी चढे ऊर्ध्वपंथी ॥१॥
 तेथील कवाड उघडोनि निवाडे ।
 जाऊनि पडुडे सिंहासनी ॥२॥
 अनुहात तुतारे वाजताती भेरी ।
 चंद्रज्योती बरी हावई ते ॥३॥
 तेथे लखलखाट प्रकाश तो होय ।
 अंधःकार जाय मावळोनी ॥४॥
 उतरले घोडे बैसले आसनी ।
 राउत हरपोनी गेला तेथे ॥५॥
 तेथील नवलाव सांगता अभिन्न ।
 हरि म्हणे जाणे ज्याचा तोचि ॥६॥

टीपा : १) रावतावरी - आसनसिद्धीने जीवभावावर २) घोडे - मने ३) दुर्ग - आत्म.

विषयानुबंध :-

आसनसिद्धीपासून, चिदाकाशातील जीव-शिव ऐक्यापर्यंतच्या साधनसिद्धीचा प्रवास, श्रीहरिबुवांनी या अभंगातून सांगितला आहे. याकरिता त्यांनी साधकाला शूरवीर योद्ध्याची, मनाला घोड्याची, तर चिदाकाशाला दुर्गाची उपमा दिलेली आहे. अवष्या सहा कडव्याच्या या अभंगामधून चिदाकाशाचे अत्यंत उत्कट वर्णन आलेले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

साधनसिद्धीसाठी प्रथम आसनसिद्धी व्हावी लागते. अशी आसनसिद्धी करून व मनरूपी घोड्याचा लगाम हाती घेऊन, ऊर्ध्वपंथाच्या योगे साधक चिदाकाशाचा वेध घेऊ लागतो.

या मार्गामध्ये चिदाकाशाचा दुर्ग सर करण्यासाठी दशमद्वार उघडणे महत्त्वाचे आहे. या प्रवासात कारणदेह पार करून साधक नेमकेपणाने दशमद्वार उघडून, चिदाकाशात प्रवेश करतो. चिदाकाशातील वरच्या भागात चिदलहरींच्या सिंहासनावरती जीवात्मा व शिवात्मा यांचे ऐक्य होते.

त्याठिकाणी तुतारी, भेरी अशा अनेक अनुहातनादांनी चिदाकाश दुमदुमून जाते. तेथे आसमंत अनेक चंद्रज्योतींनी उजळून निघतो. येथील सर्वव्याप्त चिदप्रकाशाच्या लखलखाटाने, अज्ञान अंधःकार नाहिसा होतो. मनाचे उन्मन होते. चिदाकाशातील अद्वैतस्थितीतील अद्भुत अशा चिदानंदाने, जीवभाव संपूर्णपणे हरपून जातो. त्याठिकाणी असलेल्या

अद्वैतभावाच्या नवलाईचा अनुभव, ज्याचा तोच जाणेल असे श्रीहरिबुवा सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

आत्मानात्मविवेकाने, ऊर्ध्वगामी साधनमार्गाचा अवलंब केला असता, दशमद्वार पार करून साधक चिदाकाशात प्रवेश करतो. येथे जीव-शिवाचे ऐक्य होऊन त्याला 'अद्वैतसिद्धी' प्राप्त होते.

(४९)

पाढा नवाचा वाचिता । येती नवचि गणिता ॥१॥
मुळापासूनि विस्तार । नवा अंकांचा निर्धार ॥२॥
न होती अधिक उणे । घेता देता परिपूर्ण ॥३॥
येता जाता दिसे दोन । ब्रह्म नाही अधिक उणे ॥४॥
आला गेला मिथ्याभास । सदोदित असे ॥५॥
हरि म्हणे स्वयंभू आहे । जेथे आकार न साहे ॥६॥

टीपा : १) $९ \times १ = ९$ २) $९ \times २ = १८ = १ + ८ = ९$ वगैरे

विषयानुबंध :-

नऊ (९) ही संख्या एकाक्षरी ब्रह्मरूप उँकाराचे प्रतीक मानली जाते. अशा ब्रह्मरूपाचे वर्णन श्रीहरिबुवांनी या कूट अभंगामध्ये केलेले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

एक ते नऊ अंक व शून्य मिळून, सध्याची दशमान पद्धती तयार होते. यातील नऊ (९) संख्येचे वैशिष्ट्य असे आहे की, या नऊ (९) संख्येचा पाढा वाचला असता, येणाऱ्या प्रत्येक अंकाची बेरीज नऊ(९) येते. उदा. $९ \times १ = ९$, $९ \times २ = १८ = १ + ८ = ९$, $९ \times ३ = २७ (२+७=९)$ वगैरे.

दुसरे असे की, नऊ(९) याचा अर्थ 'ओ' असा केला जातो. उदा. (अ = १, आ = २, याप्रमाणे ओ = ९). ओ + ० (गगन/आकाश) = उँ. म्हणून नऊ(९) हा अंक, मूळ अक्षर, एकाक्षरी ब्रह्म असलेल्या उँकाराचे प्रतीक असून ते उँकाराप्रमाणे पूर्ण आहे.

या उँकाराचा विस्तार म्हणजे अवघे हे विश्व आहे. हे विश्व कितीही विस्तारले अगर संकोचले तरी, त्या उँकारस्वरूपी ब्रह्मरूपात काहीही फरक पडत नाही. त्यात काही अधिक अगर उणे केले तरी ते 'पूर्णच' आहे.

जीवाला मात्र चंचळत्वाच्या गुणामुळे द्वैताचा भास होतो. भासामुळे जीवाला दृश्याचे दिसणे अगर न दिसणे घडते. परंतु ब्रह्म हे दुसऱ्याला त्याचे दिसण्यावर, अगर न दिसण्यावर अवलंबून नाही. ब्रह्म मात्र सदोदित आहेच. ज्याला विशिष्ट रंग, रूप व आकार नाही असे हे स्वयंभू ब्रह्मरूप आहे, असे श्रीहरिबुवा म्हणतात.

तात्पर्यार्थ :-

जीवाला दिसणारे द्वैतात्मक दृश्य हे अपूर्ण असून, तो एक भास आहे. परंतु निराकार, स्वयंभू ब्रह्मरूप मात्र परिपूर्ण व द्वैतरहित आहे.

श्रीकेशवस्वामी

(५०)

नवल नेणो कोणी तुम्ही सांगा ब्रह्मज्ञानी ॥१॥

चहुरंगा वेगळी गाय दुभते माझे घरी ।

मांजर बाई चोरटे मोठे टपले लोण्यावरी ॥१॥

लोण्याकडे मांजर टपले पाही गे उमाबाई ।

लोण्याने ते मांजर खादले नवल सांगू काई ॥२॥

आकाशी करूनी कुमार तिघे पुत्र व्याली ।

पुत्राचे ते लग्न नाही आपण बाईल झाली ॥३॥

बायको कशी दादल्यासकट पाच पुत्र व्याली ।

तेथोनिया वीस करूनी दुसरे मूळचे घरासी आली ॥४॥

दास करी आस तुझी मिथ्या सकल माया ।

केशवाची कृपा झाली न ढळे अमरकाया ॥५॥

टीपा : १) चहुरंगा वेगळी - पंचरंगी २) गाय - गाय ३) माझे घरी -

माया जन्मास येते तेथे ४) मांजर - मन ५) लोणी - आत्मरूप

६) उमा - पर्वताची मुलगी ७) करूनी कुमार - जीवभाव ८) तीन पुत्र

- अकार उकार मकार ९) पाच पुत्र - पंचभूते.

विषयानुबंध :-

ब्रह्मज्ञानी लोकांनाही नवल वाटावे, अशा अनेक अतर्क्य गोष्टी या

कूट अभंगात सांगितल्या आहेत. यासाठी श्रीकेशवस्वामींनी मांजर, लोणी, गाय अशी विविध प्रतिके वापरलेली आहेत. या अभंगातील गूढ अर्थाच्या स्पष्टीकरणासाठी श्रीदासराममहाराजांनी या अभंगामधील प्रतिकांचा साक्षात्काराच्या अंगाने अर्थ सांगितला आहे. या कूट अभंगामध्ये केशवस्वामींनी शक्तीस्वरूप पार्वतीच्या रूपकातून, चित्कलेचे कार्य कसे चालते हे सांगितले असून, उँकाराच्या स्फुरणातून ही चित्कला विश्वरूपाला कशी जन्म देते याचेही वर्णन येथे केले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

परब्रह्मापासून, चारही देहापलीकडील मूळमायेचा प्रांत असलेल्या चिदाकाशाचा जन्म होतो. आत्मरूपाची आस लागलेला साधक जीव, साधन करून चिदाकाशापर्यंत येतो. चिदाकाशामध्ये येताच, पार्वतीरूप शक्तीची/चित्कलेची कृपा होते. असा कृपाप्रसाद लाभलेल्या उन्मनी अवस्थेतील जीवाचा स्वीकार, सोऽहंआत्मरूप आपण होऊन करते.

परब्रह्माकडून पाहता, परब्रह्माच्या अ, उ व म या उँकाराच्या स्फुरणात्मक प्रसवातून/माध्यमातून, चिदाकाशामध्ये प्रथम सोऽहंआत्मभाव व पुढे जीवभाव जन्मास येतो. चिदाकाशातील चित्कलाच प्रकृतीरूप बनते व पंचमहाभूतांच्या माध्यमातून अवघे विश्व निर्माण करते. जीवापासून परब्रह्मापर्यंतच्या उलट्या प्रवासात, हीच चित्कला पुनः आपल्या मूळ परब्रह्माशी एकरूप होऊन/अभिन्न होऊन, निश्चळत्वाने राहते.

अखेरीस श्रीकेशवस्वामी म्हणतात की, 'ही काया, माया सर्व व्यर्थ आहे. माझ्यावरील तुझी कृपा कधीही ढळू देऊ नको, एवढीच माझी इच्छा आहे.'

तात्पर्यार्थ :-

साधन करून चिदाकाशामध्ये चैतन्यरूपीणी चित्कला प्रसन्न होताच, साधकाला आत्मस्वरूपाची प्राप्ती आपोआप होते. या चित्कलेची कृपा सदैव आपल्यावरती राहो, ही एकच आस साधकाच्या हृदयात असते.

(५१)

पती दारूण मोठा पाही । माझे चालो नेदी काही ॥१॥
काही बोलो जाता बोला । हाणी स्वानुभवाचा टोला ॥१॥
जीव जाय तो सेवा घेतो । एकांतीची भेटी देतो ॥२॥
म्हणे केशव त्याचे घरी । काही उरली नाही उरी ॥३॥

टीपा : १) पती - परमेश्वर.

विषयानुबंध :-

पती हा परमेश्वर व आपण त्याची पत्नी आहोत या भावाने, आपले मनीचे स्वगत श्रीकेशवस्वामींनी या पदामधून व्यक्त केले आहे. विश्वामध्ये घडणाऱ्या सर्व गोष्टींचा कर्ता हा परमेश्वर असून, आपण केवळ निमित्तमात्र आहोत हे खऱ्या अर्थाने ज्याला समजते, त्याचा निम्मा परमार्थ पूर्ण होतो. आपली इच्छा जर परमेश्वराच्या इच्छेशी जुळली तरच ती क्रिया पूर्ण होते. याचेच प्रतिपादन या पदामधून श्रीकेशवस्वामींनी केले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

परमेश्वर हा कर्तुम्, अकर्तुम्, अन्यथा कर्तुम् शक्तीसमर्थ आहे.

त्याच्यापुढे जीवाचा कर्ताभाव चालत नाही. जीव जेव्हा अहंकाराने आपले कर्तृत्व सिद्ध करू पहातो, तेव्हा परमेश्वर आपल्या इच्छेचा टोला लगावतो. जीवाला परमेश्वर स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे वागणे भाग पाडतो.

परमेश्वराला शरण जाऊन, अनन्यभावाने त्याचे स्मरण केले असता, जीवभावाचा अंत होऊन परमेश्वराची भेट होते. श्रीकेशवस्वामी सांगतात की, एकदा आपण परमेश्वराचे होऊन राहिलो की, आपला कर्ताभाव नाहीसा होऊन अंतःकरणामध्ये कोणतीच इच्छा उरत नाही.

तात्पर्यार्थ :-

शरणागतीशिवाय खरी भक्ति संभवत नाही. शरणागतभावाने परमेश्वराचे अखंड नामस्मरण केल्याने, परमेश्वरच खरा कर्ता असून आपले कर्तृत्व लंगडे आहे हे कळते. अखेरीस परमेश्वरकृपेने अंतःकरणात कोणतीच इच्छा/वासना शिल्लक रहात नाही.

श्री श्रीधरस्वामी

(५२)

नाथाच्या घरची उलटीच खूण ।
पाण्याला मोठी लागली तहान ॥१॥ .
बाई एक मी नवल देखिले ।
वळचणीचे पाणी आढ्याला गेले ॥१॥
हातात घागर बाहेर पाणी ।
पाण्यासी पाणी आले बांधोनी ॥२॥
शेत पेरिले त्यासी कणीसी आले ।
राखणवाल्यासी त्याने हो गिळिले ॥३॥
मडके खाऊन भात टाकून दिधला ।
बकऱ्याचे पुढे देव कापिला ॥४॥
श्रीधरस्वामी म्हणे मार्ग हा उलटा ।
जाणेल तोचि गुरूचा बेटा ॥५॥

टीपा : १) पाणी - जीव २) वळचणीचे पाणी - जीवन ३) आढ्याला गेले - शिवरूप झाले ४) हात - व्यापार क्रिया ५) घागर - देहभाव ६) बाहेर पाणी - आत्मरूप ७) पाणी पाणी एक झाले - आले बांधोनी ८) शेत - नाम ९) कणसासी - फळासी १०) राखणवाला - साक्षी ११) मडके - देहभाव १२) भात - सत्वभाव १३) बकरा - सोहंभाव १४) देव कापिला - शिवभाव लयास गेला.

विषयानुबंध :-

कूटस्थ चैतन्य व विश्वातील चैतन्य अभेदाने असते, हेच अद्वैत होय. अशा अद्वैतातील भक्ति ही नाथसंप्रदायातील परंपरेची नेमकी 'खूण' आहे. हीच अद्वयभक्ति होय. प्रस्तुत अभंगामध्ये पाण्याला तहान लागणे, बकऱ्यापुढे देव कापणे, अशा प्रकृतीधर्माच्या उलट घडणाऱ्या गोष्टी सांगितल्या आहेत. यातून हीच 'चैतन्यब्रह्माची अद्वैत स्थिती' वर्णिलेली आहे. श्रीदासराममहाराजांच्यामते ह्या प्रकृतीधर्माच्या विरुद्ध घडणाऱ्या गोष्टींमधून साधन व साक्षात्काराच्या खुणा सांगितल्या आहेत. साधन करून परमात्मस्वरूप कसे होता येते, याचे वर्णन या पदामध्ये केलेले आहे.

गूढार्थ विवरण :-

देहभावावर राहून केलेली कोणतीही पारमार्थिक क्रिया सफल होत नाही, ती व्यर्थ जाते. साधन करून उपाधीभूत जीवन हे चिदाकाशातील जीवनात मिसळून जाते, तेव्हाच देहभाव लयास जाऊन तो जीव शिवरूप होतो. साधकजीवाला जेव्हा आत्मस्वरूपाची अत्यंत आस लागते, तेव्हा प्राणगती सुषुम्नाकार होऊन ऊर्ध्वगामी होते. ऊर्ध्वगामी झालेला सूक्ष्म प्राण, चिदाकाशात जाऊन मिसळतो. येथे जीवात्मा, शिवात्मा होतो.

सुषुम्नेतील नाम फळास येऊन शिवात्म्याची प्राप्ती होते. शिवात्म्याची प्राप्ती म्हणजे जीवात्म्याचा ग्रास होणे होय. येथे चिदाकाशाच्या ठिकाणी देहभाव लयास जाऊन शुद्ध सात्विक 'सोऽहंभाव' निर्माण होतो. अखेर देहामधील शिवभाव/सोऽहंभावही, विश्वरूप सोऽहंब्रह्माच्या ठिकाणी लयास जातो. अशातऱ्हेने सुषुम्नेतील उलट प्राणगतीचा मार्ग जो जाणेल, तोच खरा 'गुरूपुत्र' म्हणविला जाईल, असे श्रीधरस्वामी म्हणतात.

तात्पर्यार्थ :-

योगसाधनेच्या अंतर्गत, सुषुम्नेतील उलट प्राणगतीचा मार्ग हा अत्यंत प्रभावी व फळ देणारा आहे. गुरुकृपेने या मार्गाचे साधन साधले असता, परमात्म्याची प्राप्ती होते व त्यालाच खरी “गुरुपुत्र” ही पदवी प्राप्त होते.

श्रीमुक्तेश्वर

(५३)

परद्वार नाही ठाव । त्यांचा संतपणा वाव ॥१॥
 नाही घडले मात्रागमन । जळो त्याचे संतपण ॥२॥
 परवस्तूचा अभिलाष । करी तोचि विष्णुदास ॥३॥
 ऐसा संत होय कोणी । मुक्तेश्वर लोटांगणी ॥४॥

टीपा : १) परद्वार - परपुरुषाचे द्वार २) मात्रागमन - मात्रांशी एक होणे ३) परवस्तू - आत्मवस्तु श्रेष्ठ.

विषयानुबंध :-

श्रीमुक्तेश्वरांचा केवळ चार चरणांचा हा कूट अभंग आहे. यामध्ये परद्वार करणे, परवस्तूचा अभिलाष धरणे, अशा समाजजीवनामध्ये अमान्य समजल्या जाणाऱ्या नैतिक आचरणाची उदाहरणे दिलेली आहेत. परंतु त्याचा पारमार्थिक अर्थ पूर्णपणे वेगळा आहे. या अभंगाचा वाच्यांश व

लक्षांश एक स्वरूपाचा नाही. परद्वार म्हणजे परपुरुषाचे द्वार, मात्रागमन म्हणजे मात्रांशी एकरूप होणे व परवस्तू म्हणजे श्रेष्ठ आत्मवस्तु, असा येथील शब्दांचा पारमार्थिक अर्थ श्रीदासराममहाराजांनी सांगितला आहे. श्रीदासराममहाराजांनी सांगितलेला हा अर्थ ध्यानात घेतला असता, या अभंगाचा आशय संपूर्णपणे बदलून जातो.

गूढार्थ विवरण :-

श्रेष्ठ परमात्मवस्तु प्राप्त होण्याची तीव्र इच्छा पूर्ण करण्यासाठी, उँकाराची उपासना आवश्यक आहे. अशी तीव्र इच्छा मनाशी धरून उँकाराच्या अ, उ, म, इ व ए अशा पंचमातृकांशी एकरूप होण्याचे साधन साधले असता, परमात्म्याचे दार उघडते.

असे साधन न करता, जो स्वतःला संत मानतो, त्याचे संतपण व्यर्थ होय. याउलट उँकाराचे साधन साधून, जो कोणी परमात्मस्वरूप होतो, अशा संतचरणाशी मी लोटांगण घालतो असे श्रीमुक्तेश्वर म्हणतात. तात्पर्यार्थ :-

तीव्र मुमुक्षुत्व, दृढ साधन आणि सद्गुरूकृपा या तिन्हीच्या योगे परमात्मवस्तूचा अनुभव येतो. अशा देवरूप झालेल्या विष्णुदासांनाच खऱ्या अर्थाने ‘संत’ म्हणता येईल.

श्रीदिनकरस्वामी

(५४)

सीता रामाची ही माता । राम रामाचा तो पिता ॥१॥
 बोलणे आहे हे यथार्थ । यासी साक्ष रघुनाथ ॥२॥
 राम आणि हनुमंतासी। भेटी नाही निश्चयेसी ॥३॥
 राम आणि सौमित्राचा। वनवासी योग कैचा ॥४॥
 दिनकरा असत्य मानी । तोचि पतीत त्रिभुवनी ॥५॥

टीपा : १) सीता रामाचा मुलगा राम - आकाश वायुचे भेटीने आत्माराम प्राणरूपाने हृदयाकाशात प्रगट झाला, तेव्हा हा आत्माराम उपाधीने मूलभूत प्रकृतीचे ठिकाणी प्रगट झाला, म्हणून सीता ही रामाची माता व आत्माराम हा प्राणरूप रामाचा पिता. २) रघुनाथ - रघुवंशनाथ ३) राम - आत्मा ४) हनुमंत - वायुस्वरूप ५) सौमित्र - जीवभाव ६) वनवास - देह ७) राम- नाडी ८) दिनकरा - रविप्रकाशासारख्या उज्वल सिद्धांताला.

विषयानुबंध :-

रामायणातील राम, लक्ष्मण, सीता व हनुमान यांचेमधील नातेसंबंध सर्वाना ज्ञात आहेत. परंतु या अभंगाचा स्थूल शब्दार्थ पाहता, या अभंगामध्ये त्यांच्या संबंधाविषयीचे वर्णन न पटणारे आहे. श्रीदासराममहाराजांनी याचा पारमार्थिक अर्थ स्पष्ट केला आहे.

गूढार्थ विवरण :-

श्रीदासराममहाराज या अभंगातील नात्यांचा उलगडा खालीलप्रमाणे करतात :-

१. सीता ही रामाची माता :- चिदशक्तीच्या स्फुरणातील आकाश व वायुच्या भेटीने, आत्माराम प्राणरूपाने/सोऽहंरूपाने हृदयात प्रगट होतो. म्हणून चिदशक्तीरूप सीता ही रामाची माता होय.
 २. राम रामाचा पिता :- हंसरूप आत्म्याचे/आत्मारामाचे वरती ब्रह्मस्वरूप राम विराजमान असल्याने, देहामध्ये सोऽहंआत्मारामाचे खाली-वर उड्डाण चालू असते. म्हणून येथे ब्रह्मस्वरूप राम हा हंसरूप आत्मारामाचा पिता होय.
 ३. राम व हनुमंत यांची भेट होत नाही :- चिदाकाशामध्ये रामरूपी सोऽहंआत्म्यापासून उत्पन्न झालेल्या प्राणशक्तीपासून, विश्वाचे चलनवलन चालते. परंतु आत्मारामाची व प्राणरूप हनुमंताची वेगळेपणाने गाठ पडत नाही. कारण प्राणशक्ती ही आत्मारामापेक्षा वेगळेपणाने नाही.
 ४. राम - लक्ष्मणांना वनवासात एकत्र येण्याचा योग नाही :- जीव हा शिवरूपच आहे. परंतु देहउपाधीमुळे जीवाला शिवाची भेट होत नाही. म्हणजेच शिवरूप रामाला व जीवरूप लक्ष्मणाला उपाधीच्या वनामुळे एकत्र येण्याचा योग येत नाही.
- वरील सर्व गोष्टीस रघुवंशाचा नाथ म्हणजेच या विश्वाचा आत्मा म्हणून ज्यास संबोधले जाते, तो सूर्य साक्षी आहे. रविप्रकाशासारखा हा उज्वल सिद्धांत जो असत्य मानतो, तोच त्रिभुवनात पतीत होय, असे श्रीदिनकरस्वामी सांगतात.

तात्पर्यार्थ :-

देहामधील अंतरात्माच विश्वामधील विश्वात्मा होय. हा आत्माच देव होय. दशरथपुत्र राम हा देवाचा अवतार आहे. म्हणून रामास आपण आत्माराम व सीतेस चिद्शक्ती म्हणून संबोधतो.

श्रीकेसरीनाथ

(५५)

तो एक निजयोगी निजयोगी । परद्वार स्वये भोगी ॥१॥
 अनामिका घरी राहे । याती अविंध झाला पाहे ॥२॥
 गोवध ज्याला घडला । नित्य सुरापान जो प्याला ॥३॥
 स्त्रीहत्या ज्या घडली । सेखी सुवर्णचोरी केली ॥४॥
 केसरी गुरु उद्बोध । हृदया नांदे परमानंद ॥५॥

टीपा : १) परद्वार - परपुरुषाचे द्वार २) अनामिका घरी - निनाव्याचे घरी ३) गोवध - इंद्रियवृत्तीचा वध ४) सुरापान - सुराचे पान ५) स्त्री - वासना ६) सुवर्ण - नाम.

विषयानुबंध :-

परमार्थात 'योगी' ही असामान्य पदवी आहे. योगी हा परमात्मस्वरूप होऊन राहिलेला असतो. तो अहंकार, वासना, विकार रहित असल्याने त्याचे अंतःकरण अत्यंत शुद्ध असते. या प्रस्तुतच्या अभंगात

मात्र योगी हा गोवध, सुरापान, स्त्रीहत्या व सुवर्णाची चोरी अशा प्रकारच्या अनैतिकतेचे आचरण करणारा दाखविला आहे. वास्तविक पाहता, यातील प्रत्येक कृतीचा अध्यात्मिक अंगाने केलेला अर्थ निराळा आहे. यातील अध्यात्मिक अर्थ लक्षात घेतला असता, या पदामधून निजयोग्याची लक्षणे सांगितलेली आहेत, हे ध्यानात येते.

गूढार्थ विवरण :-

परमात्म्याला विशिष्ट नाम, रूप व ठिकाण नाही. त्यामुळे परमात्म्याशी एकरूप झालेला योगी, नित्य निजत्वाच्या ठिकाणी स्थित असतो. हा योगी परमात्म्याचे द्वार असलेल्या सहस्रदळीच्या चिदाकाशाचा नित्य भोग घेत असतो.

पुढील दोन कडव्यांमधून, अशा योग्याची काही लक्षणे सांगितलेली आहेत. त्याने 'गो'नाम इंद्रियवृत्तीवरती विजय मिळविलेला असतो. स्त्री हे वासनेचे प्रतिक मानून, तो स्त्रीहत्यारा म्हणजे वासनारहित झालेला असतो. तो इंद्रियांना चोरून, उँकार नामाशी एकरूप होतो. अखेरीस उँकार नामापासून उत्पन्न झालेल्या अनुहात नादश्रवणाचे अमृतपान करित राहतो. शेवटी श्रीकेसरी म्हणतात की, यातील सद्गुरूवचनांचा यथार्थ बोध झाला असता, हृदयामध्ये नित्य परमानंद नांदतो.

तात्पर्यार्थ :-

सद्गुरूवचनांचा यथार्थ बोध झाल्याने, वासनारहित झालेला निजयोगी, नित्य चैतन्याचा भोग घेत राहतो. अशा योग्याच्या अंतरी अखंडत्वाने चिदानंद वास करित राहतो.

परिशिष्ट

श्रीदासराममहाराजांचे 'नाथाच्या घरची उलटीच खूण'
या अभंगावरील विवरण

नाथाच्या घरची उलटीच खूण ।
पाण्याला मोठी लागली तहान ॥१॥
बाई एक मी नवल देखिले ।
बळचणीचे पाणी आढ्याला गेले ॥१॥
हातात मध्ये घागर बाहेर पाणी ।
पाण्याला पाणी आले बांधोनी ॥२॥
शेत पेरिले कणसासी आले ।
राखणवाल्यासी त्याने हो गिळिले ॥३॥
मडके खावोनी भात टाकून दिधला ।
बकऱ्याचे पुढे देव कापिला ॥४॥
श्रीधरस्वामी म्हणे मार्ग हा उलटा ।
जाणे तोची गुरूचा बेटा ॥५॥

संतांच्या खुणा सर्व उलट्याच असतात. म्हणूनच त्याला परमार्थ म्हणतात. व्यवहार नव्हे तो परमार्थ. असा तो परमार्थ आहे. खुणेचे फार मोठे महत्त्व आहे. जे जे साधक सिद्ध जेथपर्यंत गेले, तेथे त्यांनी एक खूण करून ठेवली आहे. चंद्रावर माणसे गेली, तेथे काही खूण करून आली. का जर कोणी पुढेमागे तेथे गेले तर त्यांनाही कळावे की, येथे मानव येऊन यापूर्वीच पोचला आहे. श्रीगुरूदेव रानडेसाहेब एकदा म्हणाले की, माझे जर

कोणी स्मारक केले, तर त्यावर शेष काढा. यापेक्षा काही करू नका आणि हे देखील सांगण्याचे कारण एकच की, जे कोणी पांथिक याठिकाणी पुढे येतील, त्यांना यावरून एवढे कळेल की हा पुरूष शेषापर्यंत गेलेला होता. श्रीगुरूदेवांनी आपल्या आईच्या चितेवर शेष नाचताना पाहिला होता व साधनाच्या अवस्थेत त्यांनी शेषाची वेटोळी पाहिली होती. आमचे श्रीतात्यासाहेबमहाराज म्हणतात, 'नभी राम मुक्ताफळे वर्षताहे । झणी नागरूपे पुढे डोलताहे । सुरांचा प्रभू दृष्टीमाजी भरावा । मना राम तो अंतरी साठवावा ॥'.

श्रीतुकाराममहाराज या खुणा आपल्या प्रत्ययाला याव्यात म्हणून मोठे आतुर झाले होते. ते म्हणतात, 'कई ऐसी दशा येईल माझ्या अंगा । चित्त पांडुरंगा झुरतसे ॥' बरे, या गोष्टी गुरूपुत्रावाचून कळणार तरी कोणाला हा प्रश्नच आहे. श्रीउद्धव चिद्घन म्हणतात, 'हे खूण गुरू जाणे गुरू जाणे । येरा टकमक पहाणे ।' गुरूपुत्राशिवाय एकमेक नुसते टक्क पहातात, त्यात त्यांना काय सापडणार? श्रीचिमडचे महाराज म्हणतात, 'दिवसा पहाव्या तारा रे । रात्री रवीचा फेरा रे । सुरासुरवरा दुर्लभ जे का । ते सुख गुरूच्या पोरा रे ॥' एका राजकन्येने बाहुला बाहुलीचे लग्न केले तर त्याला एक लाख रूपये खर्च आला. गरीबाची त्यात दहा-वीस लग्ने झाली असती. त्याप्रमाणे या गोष्टी गुरूपुत्रानेच जाणाव्यात, इतरांचे काम नव्हे. आत तळमळ असेल तर या खुणा प्राप्त होतात. श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात, 'जीवना वेगळी मासोळी । तुका तैसा तळमळी ॥' पाण्यातून मासा बाहेर काढला, तो लागला तडफड करायला. त्याला सांगितले, तू तडफडतोस का बाबा? आम्ही तुला तुपात ठेवणार आहोत. तुपात म्हणजे डालड्यात नव्हे, साजुक तुपात. म्हणून तो आता काय जगणार आहे

काय? अशी अवस्था ज्यांची झाली असेल, त्यांनाच हे कळेल. एरव्ही हे कळणे कठीणच. श्रीतुकाराममहाराजांची अवस्था अशी झालेली, म्हणून त्यांचेवर कृपा झाली. ते म्हणतात, 'बाबाजी आपुले सांगितले नाम । मंत्र दिला रामकृष्ण हरी । पंधरा दिवसामाजी साक्षात्कार झाला । सावळा भेटला पांडुरंग ।' अंतर्दामी श्रीतुकाराममहाराजांना साक्षात्कार झाला, पण त्यांचे समाधान एवढ्याने झाले नाही. नाहीतर आम्ही म्हणतोच आहोत, 'खसखस देखे तो बसबस ।' तसे त्यांचे नव्हते. म्हणून ते म्हणतात, 'ऐसे वर्म मज दावी नारायणा । अंतरीच्या खुणा प्रगटोनी ॥' आतल्या खुणा बाहेर उमटतात. तेथे शंका रहात नाही. आमचे आपले आतल्या आत आहे, याला अर्थ नाही. ते प्रगट दिसणार केंव्हा? म्हणून श्रीतुकाराममहाराजांनी भगवंताला प्रार्थना केली की, मला असे काही वर्म दाखवा की ज्यायोगे आतील खुणा बाहेर प्रगट होतील. 'अवघी भूते साम्या आली । देखिली म्या कै होती ।' या मनाचे धारणेत श्रीतुकाराममहाराजांनी 'मुंगी आणि राव आम्हा सारखाची जीव ।' हा अनुभव घेतला व मग त्यांचे समाधान झाले. श्रीजनाबाईंनी अणूरेणूत परमात्म्याचा अनुभव घेतला व त्या म्हणाल्या की आता मला ही स्वानुभवाची खूण झाली. श्रीजनाबाई म्हणतात, 'अणू रेणू चक्रपाणी । खूण झाली दासी जनी ॥' आपल्या जगण्याला आत्मसुखाची तहान लागली तर ते घडणार आहे.

जीवनाशी जीवन समरस होण्याला ही मध्ये येणारी घागर फुटली पाहिजे. परमात्म्याचा नुसता शब्द जरी कानावर आला तरी ही घागर फुटते. रहात नाही. असा मोठा चमत्कार आहे. हे घडत नाही तर साक्षात्कार दुरापास्त आहे. श्रीसमर्थ म्हणतात, 'देहे बुद्धीचे कर्म खोटे टळेना । जुने ठेवणे मी पणे ते कळेना ।' देहबुद्धीने हे जाणता येत नाही. 'देहबुद्धी नेणो

काई । दास अंकित रामा पायी ।' देहबुद्धीने हे जाणता येत नाही. समर्थ म्हणतात, 'मी रामाचा अंकित झालो, यातच खरे वर्म आहे.' एक गौळण म्हणाली, देवा तू माझ्याशी बोलू नकोस. तुझा शब्द कानावर आला की मला सर्व विसरायला होते आणि असे झाले तर मग माझी घागर फुटेल. मग घरी जाऊन तरी काय करणार? तेव्हा तू आधी बोलणे बंद कर पाहू. श्रीएकनाथमहाराज म्हणतात, 'माझी घागर जाईल फुटून । कान्हा मशी बोलू नको ।' घागर फुटली, पाण्याला पाणी मिळालेच नाही कां?

लोक धान्य पेरतात, येथे शेतच पेरले व ते कणसाला आले म्हणजे येथे काही बुद्धीच चालत नाही. राखणवाला खरे म्हणजे कणसे राखतो. पण तेही सारे येथे काही उलटेच झाले. राखणवाल्यानेच शेत गिळले, कुंपणानेच शेत खावे किंवा घरचाच चोर झाला तर पंचाईती पैकी हे सारे आहे, असे दिसते नाही कां? नव्हे नव्हे अहो, हे सारे वेगळेच आहे. व्यवहार म्हणजे का परमार्थ ? मग संपला विषय. या संतांनी आधी नामाची पेरणी केली व मग अनुभव घेतला तो भरघोस. असा याचा खरा अर्थ आहे. 'श्रवणात पेरणी केली । ती नयनात उजेडा आली । मन पवन चित्त एक करून । मशी वेडची गेले भरून ॥ कशी मोहनी घातली गुरूनं ॥ध्रु॥' श्रीमहिपती म्हणतात, गुरूकृपेने माझे आत वेडच शिरले. त्यांनी कानात पेरले ते डोळ्यात उगवले. आमचे श्रीतात्यासाहेब म्हणतात, 'पूर्णकृपेने नाममंत्र तो कर्णी फुंकियेला । जिकडे तिकडे देव निरंजन निर्गुण दावियेला ॥ स्वयंभू सदना सुहास्य वदना प्रगटलासी रामा । भवतारक तव पवित्र चरणी देई नित्य प्रेमा ॥' श्रीचिमडमहाराजांनी आमचे श्रीतात्यासाहेबमहाराजांच्या कानात जो फुंकर घातला, तो जिकडे तिकडे निरंजनाचा साक्षात्कार झाला. मग सारखे कीर्तन सुरू झाले. आता काय सांगावे आपल्याला.

आणि येथे साक्षित्वाचीही जाणीव राहिली नाही. परमार्थात साक्षी पकडला पाहिजे म्हणतात नां? ती अवस्थाही येथे शिल्लक राहिली नाही. सत्ताब्रह्मात या साक्षीचाही लोप झाला. नाहीतर खरे म्हणजे साक्षीदारावर सारी भिस्त. त्यानेच कोणतीही गोष्ट सिद्ध होते. पण तोच राहिला नाही. मग सारे बोलणेच संपले. श्रीसमर्थ म्हणतात, 'पहिले ते शब्दब्रह्म । दूजे ॐ इति एकाक्षर ब्रह्म । तिसरे ते खं ब्रह्म । बोलिली श्रुती ॥१॥ चौथे सर्व ब्रह्म । पाचवे चैतन्य ब्रह्म । सहावे ते साक्षी ब्रह्म । सत्ताब्रह्म सातवे ॥२॥' येथे सत्ताब्रह्माची ओळख झाली. श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात, 'झाडाचेही पान हाले ज्याची सत्ता । राहिली अहंता मग कोठे ।' झाडाचेही पान ज्याच्या सत्तेने हालावे, त्याची ओळख झाली. 'म्या बोलविल्या वेदू बोले । म्या चालविल्या सूर्यू चाले । म्या हालविल्या प्राण हाले ।' या श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांचे उक्तीप्रमाणे हृदयस्थ भगवंताशी हा जीव समरस झाला. 'स्थूल सूक्ष्म कारण शरीरात् व्यतिरिक्तः । पंचकोशातीतः सत् । अवस्था त्रय साक्षी । सत्चिदानंद स्वरूपः ।' हे श्रीमत् जगद्गुरूशंकराचार्य म्हणतात. हे तरी कोठे राहिले?

मडक्याची उतरंड श्रीकृष्णाने फोडली, त्याप्रमाणे देहभावाचे मडके खाऊन, त्याचा ग्रास होऊन, शुद्धसत्त्वाचा भात सारखा ओसंडू लागला. श्रीतुकाराममहाराज म्हणतात, 'तुका म्हणे ऐका सत्त्वाचे सामर्थ्य । करवी परमार्थ अहर्निशी ॥' शुद्धसत्त्वाचे सामर्थ्य प्रतीत होऊ लागले आणि 'अहं ब्रह्मास्मि ।' ही वृत्तीच इतकी फुगली की तेथे देवत्त्वाची वेगळी कल्पनाही राहिली नाही. त्याचा विसर झाला. हीच खरी भगवंताची कृपा. श्रीतुकाराममहाराजांनी तर याकरिता भगवंताची करूणा भाकली आहे. ते म्हणतात, देवा आता तू एक माझ्यावर खरा उपकार कर की जेथे देहाचा विसरच पडला पाहिजे. 'देवा आता ऐसा करी उपकार । देहाचा विसर

पाडोनिया ।' आणि गंमत अशी की आमचे पंथातील तर साधन असेच आहे. श्रीज्ञानेश्वरमहाराज म्हणतात, 'देहभाव जेथे विरे । ऐसे साधन दिले पुरे । बापरखुमादेवीवरे विठ्ठलु रे विठ्ठलु रे विठ्ठलु रे ॥'

असा हा मार्ग सारा उलटा आहे. जो जाणेल तोच गुरुचा बेटा आहे असे श्रीधरस्वामी येथे ठासून सांगत आहेत. श्रीदेवनाथ म्हणतात, 'उलट मार्ग की राह बताई मेरा मैं जानू । बुरे कर्म की रेख मिटाई मेरा मैं जानू ।' या उलटमार्गाची राहच काही वेगळी आहे. श्रीचिमडचे महाराज, 'आकाशातूनी वाट रे । न करावा बोभाट रे । सांडुनि तीनशेसाठ प्राण्या । घे वरचा एकसष्ट रे ॥' तर श्रीगोपाळकाका कोटणीस म्हणतात, 'साठावरची कळ लाधलो । शिव शिव चिंतने शिवची झालो । गोपाळनाथ पायी वितरलो । अवघे तू मी ॥१॥ मंगलधामी या झालो जंगम आम्ही ।'.

श्रीरंगनाथस्वामींचे कीर्तन व्हायचे होते. श्रीसमर्थ कीर्तनाला आले की सुरवात व्हावयाची. त्यांनी आपले पुतणे खंडोबा यांना, 'समर्थ आले का ते पाहून ये' म्हणून सांगितले. खंडोबा पहातात तो समर्थ येऊन बसले होते. समर्थ बोलले, अरे आम्हाला रंगोबा काय आणि खंडोबा काय, तूच कीर्तन कर. हे ऐकताच खंडोबांना चांगला घाम फुटला. श्रीरंगनाथस्वामींना त्यांनी मिठी मारली व झालेली हकिकत सांगितली. त्यांनी जीभ बाहेर काढ म्हणून सांगितले. जीभ बाहेर काढताच त्याचे जीभेवर श्रीरंगनाथस्वामींनी स्वहस्ते 'श्री' काढली व जा म्हणून सांगितले. खंडोबा येताच 'यावे श्रीधरस्वामी' असे समर्थ बोलले आणि आश्चर्य म्हणजे या पदावरच श्रीधरस्वामींनी कीर्तन केले व सर्व मंत्रमुग्ध झाले. असा हा गुरुकृपेचा मार्ग आहे. सर्वजण श्रीधरस्वामींना शरण आले.

साधकोपयोगी ग्रंथ

(खालील यादीतील ग्रंथ हे श्रीदासराम ग्रंथमाला पुष्पयादी व्यतिरिक्त

१. श्रीहनुमद्-गुरू-चरित्र-बोध-सार (श्रीमामामहाराज केळकर लिखित श्रीकोटणीसमहाराजांचे चरित्र)
२. श्रीगोविंद चरित मानस (प.पू.श्रीमामामहाराजांचे ओवीबद्ध चरित्र)
३. श्रवणी पाजुनी अमृतवाणी (प.पू.मामामहाराजांचे निवडक अभंगांचे विवरण)
४. नित्य नवा दिस जागृतीचा (श्रीदादांच्या ३६५ वचनांचे चिंतन)
५. श्रीहनुमत् गुरूचरित्र (न.दा.दिवेकर कृत श्रीकोटणीसमहाराजांचे ओवीबद्ध चरित्र)
६. श्रीदासरामगाथा (अभंग गाथा)
७. संजीवन पाठ (श्रीदासराममहाराज यांचे अभंग अर्थासह)
८. श्रीदासराममहाराजकृत आरती संग्रह
९. श्रीनित्यपाठामृत (श्रीदादांची नित्यपाठावरील कीर्तने)
१०. साधन संध्या (श्रीरामनिकेतन येथील नित्यक्रम)
११. चिन्मय नित्यपाठ (श्रीरामनिकेतन येथील नित्यक्रम)
१२. अमृतवाणी (प.पू.श्रीमामामहाराज केळकर यांचा अभंग गाथा)
१३. सन्मार्ग दीप (चिमड मठ प्रकाशित)
१४. श्रीनारायणीय शिष्यप्रबोध अथवा भारतीय आत्मविद्या (प.पू.श्रीनारायणमहाराज यरगट्टीकर यांची कीर्तने)
१५. श्रीगुरुलिंग गीतम् (प्रा.डॉ.के.वा. आपटे लिखित)
१६. श्रीदासराम गीतम् (प्रा.डॉ.के.वा. आपटे लिखित)
१७. श्रीदासराम वचनमृत (श्रीदादांची वचने)

श्रीदासराममहाराजांची ग्रंथसंपदा

क्रमांक	ग्रंथाचे नांव
१	नासदीय सूक्तावरील ओवीबद्ध टीका
२	श्रीदासरामगाथा (अभंग गाथा)
३	श्रीरामदासबोध (ओवीबद्ध)
४	संजीवन पाठ (श्रीदासराममहाराज यांचे अभंग अर्थासह)
५	श्रीचांगदेव पासष्टी एक नाम कला (ओवीबद्ध टीका)
६	श्रीदासराममहाराजकृत आरती संग्रह
७	ग्रंथत्रयी (आत्मबोधप्रत्ययामृत, दासराम विंशिका व पंचविशी)
८	श्रीदासराममहाराजप्रणित भजन तरंग
९	श्रीदासराममहाराज कथित हरिपाठ संकीर्तन
१०	श्रीदासराममहाराजांचा वचन संग्रह (३६५ वचने)
११	श्रीगुरुमहिमा
१२	श्रीदासरामगाथा पुरवणी
१३	श्रीदासराममहाराज आत्मचरित्र
१४	श्रीदासराममहाराज कृत श्लोकरचना
१५	श्रीज्ञानदेवकृत अमृतानुभव (श्रीदासरामकृत समओवी टीकेसह)
१६	रामदासस्वामीकृत आत्मराम (श्रीदासरामकृत गद्यार्थासह)
१७	श्रीगुरुलिंगगीता (२२८ पदे)
१८	श्रीज्ञानदेवकृत उत्तरगीता (श्रीदासरामकृत गद्यार्थासह)
१९	श्रीदासराममहाराज लिखित लघु संतचरित्रे
२०	श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस चरित्र (श्रीदासरामलिखित)
२१	श्रीदासराममहाराज यांची आत्मलहरी
२२	श्रीदासराममहाराजकृत हरिनामसंकीर्तन
२३	श्रीदासराममहाराज यांची प्रवचने (१०८)
२४	समर्थ रामदासकृत करुणाष्टके (श्रीदासराममहाराजकृत विवरणासह)

क्रमांक	ग्रंथाचे नांव
२५	श्रीगुरुलिंगगीता (६६ पदे व अर्थ)
२६	श्रीदासराममहाराजकृत रामदासबोध (विवरणासह)
२७	ज्ञानेश्वरी ६वा अध्याय (श्रीदासराममहाराजकृत गद्यार्थासह)
२८	श्रीज्ञानदेवांचे निवडक अभंग (श्रीदासराममहाराजकृत अर्थासह)
२९	श्रीएकनाथकृत आनंदानुभव (श्रीदासरामकृत टीकेसह)
३०	परमार्थ प्रश्नोत्तरी
३१	श्रीदासराम चिंतनिका (श्रीदासराममहाराज लिखित लेख संग्रह)
३२	श्रीतुकाराममहाराज नित्यपाठ (श्रीदादांचे १६अभंगांचे विवरण)
३३	अक्षरे चैतन्याची भाग-१ (ज्ञानदेवांच्या वाङ्मयावरील लेखन)
३४	अक्षरे चैतन्याची भाग-२ (ज्ञानदेवांच्या वाङ्मयावरील लेखन)
३५	ज्ञानगंगा (श्रीदासराममहाराजांची प्रवचने)
३६	अक्षरधारा (श्रीदासराममहाराजांचे संकीर्ण लेखन)
३७	श्रीरामपाठांमृत (श्रीदादांची रामपाठावरील कीर्तने)
३८	श्रीनित्यपाठांमृत (श्रीदादांची नित्यपाठावरील कीर्तने)
३९	श्रीबाबासाहेब मुजुमदार यांचे चरित्र (श्रीदासराम लिखित)

श्रीदासराम ग्रंथमाला पुष्प सूची		
पुष्प क्रमांक	ग्रंथाचे नांव	सन
१	चिमड संप्रदाय	२००५
२	श्रीरामदासस्वामी चरित्र	२००६
३	श्रीदासराममहाराजप्रणित भजन तरंग	२००६
४	श्रीदासराममहाराज कथित हरिपाठ संकीर्तन	२००७
५	श्रीदासराममहाराज नित्यपाठ चरित्र	२००७
६	दासबोधातील तत्त्वज्ञान	२००७
७	श्रीदासराममहाराजांचा वचन संग्रह	२००८
८	श्रीरघुनाथप्रिय साधुमहाराज चरित्र	२००९
९	साधन संध्या	२००९
१०	अनंत अमृत स्मरण	२००९
११	श्रीगुरुमहिमा	२००९
१२	श्रीज्ञानेश्वरी प्रसाद (श्रीज्ञानेश्वरीतील निवडक ओव्या अर्थासह)	२००९
१३	श्रीदासरामगाथा पुरवणी	२००९
१४	श्रीदासराममहाराज आत्मचरित्र	२०१०
१५	श्रीनारायणमहाराज यरगट्टीकर चरित्र	२०१०
१६	श्रीदासराममहाराज श्लोकरचना	२०१०
१७	श्रीज्ञानदेवकृत अमृतानुभव (श्रीदासरामकृत समओवी टीकेसह)	२०१०
१८	श्रीदासराममहाराज सहस्रनामस्तोत्र	२०१०
१९	रामदासस्वामीकृत आत्माराम (श्रीदासरामकृत गद्यार्थासह)	२०१०
२०	श्रीगुरुलिंगगीता (कानडी लिपीत)	२०१०
२१	श्रीगुरुलिंगगीता (मराठी)	२०१०
२२	श्रीरामनिकेतन (माहिती पुस्तिका)	२०११
२३	श्रीरामनिकेतनमधील आराधना	२०११

पुष्प क्रमांक	ग्रंथाचे नांव	सन
२४	ग्रंथत्रयी (आत्मबोधप्रत्ययामृत, श्रीदासरामविशिका, श्रीदासरामपंचविशी)	२०११
२५	श्रीज्ञानदेवकृत उत्तरगीता (श्रीदासरामकृत गद्यार्थासह)	२०११
२६	अभंगदरबार (आवृत्ती १)	२०११
२७	सद्बोध दशक (श्रीदादांच्या १० अभंगांवरील विवरण)	२०११
२८	श्रीदासराममहाराज नित्यपाठचरित्र	२०११
२९	श्रीगुरुराजकथित ज्ञान आणि बोध (श्रीदादांच्या अभंगांवरील विवरण)	२०११
३०	प.पू.श्रीमाईसाहेबमहाराज यरगट्टीकर चरित्र	२०११
३१	पाठांतर सुलभ भगवद्गीता	२०११
३२	श्रीदासराममहाराज लिखित लघु चरित्रे	२०११
३३	श्रीतात्यासाहेबमहाराजकृत मनोबोध (निवडक अभंग विवरणासह)	२०११
३४	प.पू.श्रीरामभाऊमहाराज यरगट्टीकर चरित्र	२०११
३५	महायोगिनी श्रीलक्ष्मीबाईअक्का चरित्र	२०११
३६	तो हा दासबोध (दासबोधातील सारभूत ओव्या अर्थासह)	२०११
३७	श्रीदासराममहाराज चरितामृत	२०११
३८	श्रीनिंबरगीकरमहाराज चरित्र	२०११
३९	श्रीदाजीसाहेबमहाराज यरगट्टीकर चरित्र	२०११
४०	श्रीतात्यासाहेबमहाराज कोटणीस चरित्र (श्रीदासरामलिखित)	२०११
४१	श्रीदासराममहाराज यांची आत्मलहरी	२०११
४२	श्रीदासराममहाराजकृत हरिनामसंकीर्तन	२०१२
४३	श्रीदासराममहाराज यांची प्रवचने (१०८)	२०१२
४४	प.पू.श्रीमामामहाराज केळकर चरित्र	२०१२
४५	श्रीदासरामगीतम् (श्रीदादांचे संस्कृत चरित्र व संस्कृत रचना)	२०१२
४६	श्रीदासराममहाराज वचनसंग्रह (३६५ वचने)	२०१२
४७	चैतन्यब्रह्म	२०१३

पुष्प क्रमांक	ग्रंथाचे नांव	सन
४८	श्रीदासराममहाराजकृत वायुलहरी (विवरणासह)	२०१३
४९	स.रामदासकृत करुणाष्टके (श्रीदासराममहाराजकृत विवरणासह)	२०१३
५०	श्रीगुरुलिंगगीता (६६ पदे व अर्थ)	२०१३
५१	चिमड संप्रदायातील पंचपदी (विवरणासह)	२०१३
५२	गुरुलिंगगीतेचे अंतरंग भाग -१	२०१४
५३	श्रीदासराममहाराजकृत रामदासबोध (विवरणासह)	२०१४
५४	श्रीदासरामायण (श्रीदासराममहाराजांचे गीतचरित्र)	२०१४
५५	श्रीदासराममहाराज केळकर नामसाधना मंदिर वास्तुशांत	२०१४
५६	श्रीदासराममहाराजकृत रेवणसिद्धपाठ (विवरणासह)	२०१४
५७	गुरुलिंगगीतेचे अंतरंग भाग-२	२०१५
५८	अभंग दरबार (आवृत्ती २ री)	२०१५
५९	श्रीदासरामचरित्र (ओवीबद्ध)	२०१५
६०	आत्मारामपाठ (श्रीदादांच्या २० अभंगांवरील विवरण)	२०१५
६१	ज्ञानेश्वरी द्वा अध्याय (श्रीदासराममहाराजकृत गद्यार्थासह)	२०१५
६२	श्रीमद्दासबोधातील प्रपंचयोग	२०१५
६३	अभंग दरबार भाग - २	२०१५
६४	श्रीज्ञानदेवांचे निवडक अभंग (श्रीदासराममहाराजकृत अर्थासह)	२०१६
६५	श्रीएकनाथकृत आनंदानुभव (श्रीदासरामकृत टीकेसह)	२०१६
६६	नासदीयसूक्त विवरण	२०१६
६७	श्रीज्ञानदेवतेहेत्तिशी भावार्थ विवरण	२०१७
६८	पाठांतर सुलभ भगवद्गीता आवृत्ती दुसरी	२०१९
६९	दासबोधातील परमार्थ योग	२०१९
७०	चांगदेवपासष्टी एक नामकळा (विवरणासह)	२०१९
७१	परमार्थ प्रश्नोत्तरी (पुनर्मुद्रण)	२०१९

पुष्प क्रमांक	ग्रंथाचे नांव	सन
७२	चिन्मयबोध (गुरुपरंपरेतील सिद्धपुरुषांची पदे अर्थासह)	२०१९
७३	श्रीदासराम चिंतनिका (लेख संग्रह)	२०१९
७४	श्रीतुकाराममहाराज नित्यपाठ(श्रीदादांचे १६अभंगांचे विवरण)	२०१९
७५	अक्षरे चैतन्याची भाग-१(ज्ञानदेवांच्या वाङ्मयावरील लेखन)	२०२०
७६	अक्षरे चैतन्याची भाग-२(ज्ञानदेवांच्या वाङ्मयावरील लेखन)	२०२०
७७	ज्ञानगंगा (श्रीदासराममहाराजांची प्रवचने)	२०२०
७८	अक्षरधारा (श्रीदासराममहाराजांचे संकीर्ण लेखन)	२०२०
७९	श्रीनिंबरगी संप्रदाय दर्शन (सचित्र मार्गदर्शन पुस्तिका)	२०२०
८०	श्रीरामपाठांमृत (श्रीदादांची रामपाठावरील कीर्तने)	२०२०
८१	नित्यकीर्तनानंदा	२०२०
८२	चैतन्याचा महामेरू (श्रीदादांचा जन्मशताब्दी गौरवग्रंथ)	२०२०
८३	सांप्रदायबोध (श्रीदादांच्या अभंगांवरील विवरण)	२०२०
८४	अभंग सुधा (श्रीदादांच्या अभंगांवरील विवरण)	२०२०
८५	श्रीदासरामचरित्र (ओवीबद्ध)(द्वितीय आवृत्ती)	२०२०
८६	आरती संग्रह (द्वितीय आवृत्ती)	२०२१
८७	संजीवन पाठ (द्वितीय आवृत्ती)	२०२१
८८	अमृतवाणी (द्वितीय आवृत्ती)	२०२१
८९	श्रीदासरामायण (द्वितीय आवृत्ती)	२०२१
९०	शांतीब्रह्म मामा (श्री. गणपतराव कानिटकर लिखित)	२०२१
९१	श्रीगोविंदचरितमानस (ओवीबद्ध)(तृतीय आवृत्ती)	२०२१

श्री.नारायणराव देशपांडे

अल्प परिचय

- संपूर्ण नाव : श्री. नारायण रघुनाथ देशपांडे
- जन्म स्थळ : कसबे डिग्रज
- जन्म दिनांक : १५ डिसेंबर, १९५२
- शिक्षण : बी.एस्सी., एम.ए.(तत्त्वज्ञान),एल.एल.बी.
सी.ए.आय.आय.बी., सी.आर.बी.
- नोकरी : युनायटेड वेस्टर्न बँक येथे ३३ वर्षे नोकरी
- अनुग्रह : १९९७ साली प.पू.सद्गुरू श्रीदासराममहाराज यांचा अनुग्रह प्राप्त.
- परीक्षा/पुरस्कार : अ) माध्यमिक शिक्षण-विद्यामंदिर प्रशाला, मिरज.
ब) विलिंग्डन महाविद्यालयातून विज्ञान शाखेतील बी.एस्सी.(रसायनशास्त्र) परीक्षा प्रथमवर्ग, विशेष गुणवत्तेसह उत्तीर्ण.
क) सांगली येथील एन.एस.लॉ कॉलेजमधून एल.एल.बी.(स्पेशल) परीक्षा उत्तीर्ण सांगली केंद्रामध्ये सर्वाधिक गुण मिळवून सर्व प्रथम. शेठ श्री. रतिलाल विठ्ठलदास गोसलिया विद्योत्तेजक पुरस्कार प्राप्त.
ड) बँकेतील नोकरीच्या कालावधीत, बँकिंग क्षेत्रातील सी.ए.आय.आय.बी. परीक्षा उत्तीर्ण, तसेच ग्रामीण बँकिंग क्षेत्रातील सी.आर.बी. ही पदवी प्राप्त.

इ) बँकेतून स्वेच्छा निवृत्ती घेतल्यानंतर, पुणे येथील 'टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठातून' तत्त्वज्ञान हा विषय घेऊन एम.ए. ची परीक्षा विशेष गुणवत्तेसह प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण व विद्यापीठात सर्वप्रथम.

८) लेखन

:

- अ) श्रीदासराममहाराज यांच्या वाङ्मयावरील विवरणात्मक लेखन असलेले १२ अध्यात्मिक ग्रंथ प्रकाशित.
- ब) श्रीदासराममहाराज यांचे जीवन व तत्त्वज्ञान या विषयांशी संबंधित लेख 'संतकृपा', 'प्रसाद' इ. मासिकांमधून प्रकाशित.
- क) 'सुंदर संस्कार व स्वाध्याय मंडळ, नाशिक' यांचे मार्फत प्रसिद्ध होणाऱ्या 'अवलोकन' या त्रैमासिक विशेषांकासाठी उपनिषदे व भगवद्गीता यातील विषयांवरती लेखन प्रसिद्ध.
- ड) वसंत, किलोस्कर, स्त्री, उगवाई इ. मासिकांमधून साहित्य समीक्षा तसेच 'अस्तित्ववादी' तत्त्वज्ञानावरील वैचारिक लेखन प्रसिद्ध.
- इ) अनुष्टुभ, कविता-रती, आरती, सकाळ इ. मासिकांमधून अनेक कविता प्रसिद्ध.
